

Re-reading the Economic Education Dimension of the Fundamental Reform Document of Education in Iran Based on "Treatise on Rights" and "Al-Sahifa al-Sajjadiyya"

Seyyed Aqil Nasimi¹

Doi:

10.30497/esi.2026.247244.1865

Abstract

The Iranian education system, through the formulation of a document titled the "Fundamental Reform Document of Education" as a roadmap, has endeavored to take a fundamental step toward delineating a desirable vision and realizing the foundational infrastructures for comprehensive excellence of the country across various domains. Accordingly, to achieve this objective, it has provided a comprehensive classification of the dimensions and spheres (*sahat*) of education. One of the spheres addressed in the document is education in the economic and professional domain, whose roots and precedents can be traced in Islamic texts and documents. The purpose of the present study is to re-examine the "economic education" sphere of the Fundamental Reform Document based on "Treatise on Rights" and "Al-Sahifa al-Sajjadiyya." This research has been conducted using a qualitative method through content analysis. The findings of this study indicate that the economic education system of Imam Sajjad ('A) possesses a comprehensiveness that encompasses all aspects of economic life and can serve as an effective foundation for educational reforms aligned with the objectives of the Fundamental Reform Document. It can also contribute to the development of educational approaches within Iran's education system. The results further emphasize that initiating economic education from childhood stages is essential to establish correct and sustainable financial behaviors in the future. Moreover, economic education in this system integrates spiritual, ethical, and economic dimensions, and possesses the capability for implementation and application in the areas of production, distribution, and consumption through cognitive (*binishi*), attitudinal (*negāreshi*), competency-based (*tavāneshi*), and value-oriented (*arzeshi*) approaches. This research suggests that integrating religious and educational teachings with modern educational approaches can play an effective role in enhancing the quality of economic education within the education system.

Keywords: Economic education, Fundamental Reform Document, Treatise on Rights, Al-Sahifa al-Sajjadiyya

Assistant Professor Department of Theology Education, Farhangian University, Tehran, Iran.
sa.nasimi@cfu.ac.ir

بازخوانی ساحت تربیت اقتصادی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش

مبتنی بر «رساله حقوق» و «صحیفه سجادیه»

سیدعقیل نسیمی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۷

Doi: 10.30497/esi.2026.247244.1865

چکیده

نظام آموزش و پرورش ایران با تدوین سندی تحت عنوان «سند تحول بنیادین آموزش و پرورش» به عنوان نقشه راه تلاش نموده است تا گامی اساسی در راستای ترسیم چشم‌اندازی مطلوب و تحقق زیرساخت‌های تعالی همه‌جانبه کشور در عرصه‌های مختلف بردارد. لذا جهت نیل به مقصود، تقسیم‌بندی جامعی از ابعاد و ساحت‌های تربیت نموده است. یکی از ساحت‌های مطمح‌نظر سند، تربیت در ساحت اقتصادی و حرفه‌ای است که ریشه و سابقه آن را در اسناد و متون اسلامی می‌توان یافت. هدف از پژوهش حاضر بازخوانی ساحت «تربیت اقتصادی» سند تحول بنیادین مبتنی بر «رساله حقوق» و «صحیفه سجادیه» است که با روش کیفی و به صورت تحلیل محتوا صورت پذیرفته است. دستاوردهای این پژوهش نشان می‌دهد که نظام تربیت اقتصادی امام‌سجاد(ع) از جامعیتی برخوردار است که تمامی ابعاد زندگی اقتصادی را پوشش می‌دهد و می‌تواند به عنوان مبنایی کارآمد برای اصلاحات آموزشی در راستای اهداف سند تحول بنیادین مورد استفاده قرار گیرد و به توسعه رویکردهای تربیتی در نظام آموزشی ایران کمک کند. نتایج همچنین تأکید دارند که آغاز تربیت اقتصادی از مقاطع کودکی ضروری است تا رفتارهای مالی صحیح و پایدار در آینده شکل گیرد. افزون‌بر این، تربیت اقتصادی در این نظام، تلفیقی از ابعاد معنوی، اخلاقی و اقتصادی است و در حوزه‌های تولید، توزیع و مصرف با رویکردهای بینشی، نگرشی، توانشی و ارزشی قابلیت اجرا و کاربرد دارد. این پژوهش پیشنهاد می‌دهد که ادغام آموزه‌های دینی و تربیتی با رویکردهای نوین آموزشی می‌تواند نقش مؤثری در ارتقای کیفیت تربیت اقتصادی در نظام آموزش و پرورش ایفا کند.

واژگان کلیدی: تربیت اقتصادی، سند تحول بنیادین، رساله حقوق، صحیفه سجادیه

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بیان مسئله

نقش تربیت اقتصادی در پیشرفت فردی و اجتماعی مورد توجه پژوهشگران داخلی و بین‌المللی قرار گرفته است. مطالعه ادبیات پژوهشی این حوزه نشان می‌دهد، آموزش سواد مالی و مهارت‌های اقتصادی از سنین پایین نه فقط توانمندی افراد را در مدیریت بهینه منابع مالی و اتخاذ تصمیمات آگاهانه افزایش می‌دهد، بلکه زمینه‌ساز مشارکت فعال و پایدار در اقتصاد می‌شود. به همین دلیل، نظام‌های آموزشی پیشرفته در سراسر جهان، با برنامه‌ریزی منسجم و هدفمند، تربیت اقتصادی را از دوره ابتدایی به‌عنوان بخشی جدایی‌ناپذیر از برنامه‌های درسی خود گنجانده‌اند. همچنان که گزارش‌های سازمان همکاری و توسعه اقتصادی^۱ (۲۰۲۴) و مؤسسه سرمایه‌گذاری^۲ (۲۰۲۵) تأکید می‌کنند که شروع آموزش اقتصادی از سنین پایین موجب ارتقای توانمندی شهروندان در مدیریت منابع مالی، تصمیم‌گیری‌های اقتصادی آگاهانه و مشارکت فعال در اقتصاد پایدار می‌شود. در مقابل، غفلت از آموزش اقتصادی در سنین اولیه به ضعف در سواد مالی، ناتوانی در مدیریت سرمایه و فقدان نگرش نقادانه نسبت به مسائل اقتصادی منجر می‌شود (قندهاری و همکاران، ۱۳۹۸، ص. ۵۹؛ هنینگ^۳، ۲۰۱۷؛ یانگ‌کیم^۴، ۲۰۱۶).

در سطح بین‌المللی، کشورهایی مانند ژاپن با تأسیس سازمان J-FLEC^۵ و ادغام آموزش مالی در برنامه‌های درسی مدارس، نمونه‌های موفق در تربیت اقتصادی ارائه داده‌اند. بررسی تجارب جهانی نشان می‌دهند کشورهایی مانند آمریکا، آلمان، انگلستان، اردن، امارات متحده عربی، اندونزی و مالزی اهمیت خاصی به تربیت اقتصادی در سنین مختلف یادگیری به‌طور هدفمند، نظام‌مند و مستمر قائل‌اند و این موضوع را در برنامه‌های درسی و ساختار نظام آموزشی به‌صورت رسمی جای داده‌اند (سیدی و همکاران، ۱۳۹۰؛ Faulkner, 2018). پژوهش‌های متعددی نیز اهمیت فراگیری سواد مالی را برای توانمندسازی دانش‌آموزان و جوانان در

1. OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development): OECD. (2024). Financial literacy and inclusion: Results from the OECD/INFE 2023 survey. Paris: OECD Publishing.

2. ICI (Investment Company Institute): ² Investment Company Institute. (2025). *The role of early financial education in long-term wealth accumulation*. Washington, DC: ICI Research.

3. Henning

4. Young Kim

5. Japan Financial Literacy and Economic Education Promotion Corporation (J-FLEC)

تصمیم‌گیری‌های اقتصادی اثبات کرده‌اند (هنینگ^۱، ICI:۲۰۱۷، ۲۰۲۴) پژوهش‌هایی مانند کرش^۲ (۲۰۱۴) در بررسی اثربخشی آموزشی سواد مالی برای کودکان مدرسه ابتدایی، و کاروناراتن^۳ و همکاران (۲۰۱۶) در طراحی برنامه درسی اقتصاد در آموزش عالی، به ضرورت بسترسازی علمی و برنامه‌ریزی دقیق توجه داشته‌اند. آماگیر^۴ و همکاران (۲۰۱۸) نیز به تربیت مالی کودکان و نوجوانان پرداخته‌اند و واتز^۵ (۲۰۰۵) به بررسی دستاوردهای آموزش اقتصادی قبل از دوره آموزش عالی اشاره کرده است. گرومان، کاوونبرگ و منکوف^۶ (۲۰۱۵) نیز ریشه‌های سواد مالی را در کودکی بررسی کرده‌اند و اهمیت آموزش در دوران ابتدایی را مورد تأکید قرار داده‌اند. جولیا گیلارد^۷، آموزش اصول اقتصادی را ضرورتی اجتناب‌ناپذیر برای نسل امروز می‌داند که باید با استانداردهای مالی و اقتصادی آشنا باشند (اسماعیلی، ۱۳۹۱، ص. ۱۲۱). کانگ (۲۰۰۷) نیز به اهمیت شروع زود هنگام آموزش اقتصاد و پرهیز از به تعویق انداختن آن تا سال‌های پایانی مدرسه اشاره می‌کند. پژوهشگران دیگری مانند یانگ‌کیم و میلر، سواد اقتصادی را یکی از بایسته‌های آموزش عمومی شهروندان تلقی می‌کنند و سالمی و زیگفرید هدف از آموزش اقتصادی را پرورش افراد مولد، مشارکت‌جو، مصرف‌کننده آگاه و مدافع فرهنگ اقتصادی مطلوب می‌دانند. همچنین ساپر و والستاد^۸ نشان داده‌اند کودکان دوره ابتدایی نیز توان یادگیری مفاهیم اقتصادی را دارند (شادفر، ۱۳۹۶، ص. ۸۰).

در ایران، باوجود پیشینه غنی و فرهنگی که آموزه‌های اقتصادی و تربیت‌اقتصادی را به‌روشنی بیان کرده و در اسناد بالادستی نظیر سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰) به این موضوع توجه کافی شده است، نظام آموزشی کشور همچنان نتوانسته است این ظرفیت‌ها را به‌صورت عملی و متناسب با نیازهای فرهنگی و اجتماعی در برنامه‌های درسی به‌ویژه در دوره ابتدایی نهادینه کند (قندهاری و همکاران، ۱۳۸۹، ص. ۶۵؛ محمدی‌پویا، ۱۳۹۷). مطالعاتی مانند قندهاری و همکاران (۱۳۹۷، ۱۳۹۸) نشان می‌دهند برنامه‌های درسی تربیت

-
1. Henning
 2. Kirsch
 3. Karunaratne
 4. Amsgir
 5. Watts
 6. Grohmann, Kouwenberg & Menkhoff
 7. Julia Gillard
 8. Saper and Walstad

اقتصادی دوره ابتدایی فاقد سازوکارهای کاربردی و مدل‌های بومی متناسب با فرهنگ و نیازهای جامعه ایرانی‌اند. تأکید محمدی‌پویا (۱۳۹۷) بر تطبیق آموزه‌های امام‌سجاد(ع) با سند تحول بنیادین، نمونه‌ای از تلاش برای پیوند نظریه و عمل در این حوزه است. مطالعات موسی‌زاده و همکاران (۱۳۹۶) مهجور (۱۴۰۱) کشانی و همکاران (۱۴۰۳) که معطوف به تحلیل ابعاد رفتاری، اخلاقی و ساختاری تربیت اقتصادی شده است. علی‌رغم تلاش‌های بسیار، خلأ ملموس بین دانش نظری عملی در نظام آموزشی کماکان در این مطالعات مشهود است (قندهاری و همکاران، ۱۳۹۸؛ موسی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶؛ شادفر، ۱۳۹۶؛ کشانی، ۱۴۰۳) و رویکرد آموزشی غالب در ایران بیشتر بر تبیین نظری مفاهیم اقتصادی متمرکز است و به پرورش مهارت‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اقتصادی عملی که از اهداف اصلی تربیت اقتصادی به‌شمار می‌رود، توجه کافی نشده است، (شادفر، ۱۳۹۶؛ قندهاری و همکاران، ۱۳۹۸). بررسی انتقادی پژوهش‌های داخلی و خارجی نشان می‌دهد که بسیاری از آنها باوجود قوت‌های نظری، کمتر به بسترها و زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی ایران توجه کرده و در ارائه راهکارهای کاربردی برای معلمان و برنامه‌ریزان آموزشی نیز دچار کاستی‌هایی‌اند (قندهاری، ۱۳۹۸، ص. ۷۷؛ شادفر، ۱۳۹۶). با توجه به تجارب موفق جهانی و تأکیدات متعدد پژوهشگران داخلی و خارجی بر ضرورت آموزش اقتصادی از سنین پایین (کانگ، ۲۰۰۷؛ یانگ‌کیم؛ میلر؛ سالمی و زیگفرید؛ پریسیانی و همکاران ۲۰۲۱؛ لوساردی^۱، ۲۰۱۹، آماگیر و همکاران ۲۰۱۷، لطفی، و علیان، ۱۴۰۰، جوانشیر، و بیانی، ۱۴۰۰) و همچنین پیشینه غنی دینی و فرهنگی ایران، مسئله اصلی این پژوهش «فاصله و ناهماهنگی میان قابلیت‌ها و آموزه‌های غنی تربیت اقتصادی در متون دینی اسلامی با وضع موجود نظام آموزشی رسمی کشور» است. به همین منظور، این پژوهش با بازخوانی نظام‌مند آموزه‌های صحیفه سجاده و رساله حقوق و تطبیق آنها با اهداف سند تحول بنیادین، به‌دنبال ارائه چارچوبی بومی و کارآمد برای تقویت تربیت اقتصادی و ارائه راهکارهای عملیاتی جهت پر کردن این شکاف است. بنابراین، ضرورت دارد که تربیت اقتصادی در نظام آموزشی ایران به‌شکلی منسجم، جامع و متناسب با فرهنگ دینی و بومی طراحی و اجرا شود. موضوعی که به‌دلیل فقدان پژوهش‌هایی که به‌طور هم‌زمان به بررسی این دو اثر دینی و ارتباط آنها با تربیت اقتصادی

1. Lusardi

در نظام آموزشی بپردازند، از جنبه نوآورانه برخوردار است. با ترکیب آموزه‌های «رساله حقوق» و «صحیفه سجادیه»، این تحقیق درصدد ارائه چارچوبی جامع‌تر برای «تربیت اقتصادی» مبتنی بر متون دینی است؛ چارچوبی که نسبت به تحقیقات پیشین، که عمدتاً بر یک منبع یا جنبه خاص تمرکز داشته‌اند، رویکردی فراگیرتر را دنبال می‌کند. علاوه بر تأکید بر بنیان نظری، این اثر پیشنهادهایی عملیاتی را نیز برای معلمان و برنامه‌ریزان آموزشی فراهم می‌آورد تا امکان پیاده‌سازی مؤثر مفاهیم اقتصادی در کلاس‌های درس فراهم گردد. این پژوهش تلاش دارد به غنای ادبیات موجود در زمینه تربیت اقتصادی بیفزاید و مبنایی برای اصلاحات آموزشی متناسب با اهداف سند تحول بنیادین باشد. در نهایت، این مطالعه با بررسی چگونگی بهره‌گیری از آموزه‌های امام سجاده (ع) در قالب «صحیفه سجادیه» و «رساله حقوق» برای آموزش مفاهیم اقتصادی و تقویت تربیت اقتصادی در نظام آموزشی می‌پردازد و سعی دارد ارتباطی مؤثر میان منابع دینی و نیازهای تربیتی جامعه در زمان حاضر برقرار نماید.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع مطالعات کیفی با روش توصیفی - تحلیلی به شیوه قیاسی - استقرایی انجام شد. مطالعات کیفی معمولاً به منظور کشف معنای عمیق، تبیین فرایندها و استخراج مفاهیم و مؤلفه‌ها در بافت داده‌های غیرعددی انجام می‌شود (مؤمنی‌راد، ۱۳۹۲). در این پژوهش، به منظور استخراج مؤلفه‌های تربیت اقتصادی در حوزه‌های تولید، توزیع و مصرف براساس متون «رساله حقوق» و «صحیفه سجادیه»، از تحلیل محتوای کیفی به شیوه ترکیبی قیاسی - استقرایی استفاده شده است. واحد تحلیل در صحیفه سجادیه هر «بند» از دعاها (مثلاً دعای ۳۰، بند ۳) و در رساله حقوق: هر «حق» به صورت مستقل (حق مال، حق شریک، حق طلبکار) است. براساس مطالعات نظری و پیشینه پژوهش و با اتکا به چارچوب‌های نظری (از جمله دانش متعارف تربیت اقتصادی و اسناد ملی)، مقوله‌ها و طبقات اصلی اولیه به صورت قیاسی استخراج شد. سپس، عبارات و نشانه‌های مربوط به مفاهیم اقتصادی از متون رساله حقوق و صحیفه سجادیه استخراج و کدگذاری (باز) گردید. با غوطه‌وری در داده‌ها و بررسی عمیق محتوای متون، کدها و مضامین جدیدی که خارج از تقسیم‌بندی اولیه بودند، شناسایی

و به صورت استقرایی مقوله‌بندی شدند. این مقوله‌بندی به پژوهشگر امکان می‌دهد تا برحسب تعامل با متن و شرایط فرهنگی-دینی، مفاهیم تازه و بومی را به طبقات پیشین بیفزاید یا اصلاح کند (موسی‌زاده، ۱۳۹۴). پس از استخراج کدهای اولیه، آن دسته از کدهایی که ارتباط مستقیم‌تر و روشن‌تری با مباحث اقتصادی (تولید، توزیع، مصرف) و قابل بهره‌برداری تربیتی داشتند، انتخاب و در ذیل مقوله‌ها و زیرمقوله‌ها طبقه‌بندی شدند. جامعه پژوهش متن «رساله حقوق» و «صحیفه سجادیه» و نمونه پژوهش، گزاره‌ها و مولفه‌های مرتبط با موضوع تحقیق است. انتخاب نمونه‌ها بر اساس نمونه‌گیری هدفمند ناهمگن (حداکثر تنوع)^۱ انجام شد؛ یعنی گزاره‌هایی انتخاب شدند که بیشترین ارتباط و غنای اطلاعاتی درباره تربیت اقتصادی (مستقیم، نهادی-اجتماعی و زیربنایی) را داشته‌اند (Patton, 2015). نمونه‌گیری تا رسیدن به اشباع مفهومی پیش رفته است. اشباع مفهومی، مرحله‌ای است که در آن تحلیل داده‌های جدید، به ظهور مقوله، کد یا زیرمقوله جدیدی منجر نمی‌شوند و داده‌ها صرفاً تکرار کدهای قبلی را تأیید می‌کردند. این روش توضیحی و منعطف است و امکان پالایش یا گسترش نمونه طی فرایند تحلیل داده‌ها را به پژوهشگر می‌دهد. در نهایت، مقوله‌ها، زیرمقوله‌ها و مفاهیم غالباً با تحلیل استقرایی از متون و بر پایه تعامل مستمر با داده‌ها استخراج شده‌اند تا چارچوبی غنی، بومی و علمی برای تربیت اقتصادی ارائه شود.

یافته‌های پژوهش

هدف این پژوهش بازخوانی ساحت تربیت اقتصادی مبتنی بر «صحیفه سجادیه» و «رساله حقوق» بود که مطالعات صورت‌گرفته در این متون نکات ارزشمندی ارائه می‌کند که در حوزه تعلیم و تربیت، در مرحله عمل و اجرا می‌تواند مفید واقع شود. این پژوهش، تربیت اقتصادی را با توجه به نیازهای جامعه اسلامی و با استناد به آموزه‌های تربیتی و اخلاقی موجود در «صحیفه سجادیه» و «رساله حقوق» بررسی کرده است و کمک می‌کند تا مؤلفه‌های کلیدی و اصول تربیتی اقتصادی را شناسایی و تحلیل شود. همچنین به تبیین چگونگی ادغام ارزش‌های اسلامی در تربیت اقتصادی می‌پردازد و به مربیان و برنامه‌ریزان آموزشی این امکان را می‌دهد که برنامه‌های تربیتی متناسب با نیازهای جامعه را طراحی کنند. در اینجا به سه

مؤلفه حدود و قلمرو تربیت اقتصادی، رویکرد و اصول تربیت اقتصادی خواهیم پرداخت.

۱. حدود و قلمرو تربیت اقتصادی سند تحول بنیادین

این مؤلفه به تعیین دامنه و حوزه‌های مختلف تربیت اقتصادی می‌پردازد. در این بخش، مشخص می‌شود که تربیت اقتصادی شامل چه ابعاد و جنبه‌هایی است و چگونه می‌تواند به توسعه فردی و اجتماعی دانش‌آموزان کمک کند. در متون «صحیفه سجادیه» و «رساله حقوق»، این ابعاد به‌طور واضح و نظام‌مند بیان شده‌اند و می‌توانند به‌عنوان مبنای تربیتی مورد استفاده قرار گیرند. حدود و قلمرو بُعد اقتصادی، «ناظر به رشد توانایی‌های متریان در تدبیر امر معاش و تلاش اقتصادی و حرفه‌ای و ناظر به اموری نظیر؛ درک فهم مسائل اقتصادی، درک و مهارت حرفه‌ای، التزام به اخلاق حرفه‌ای، توان کارآفرینی، پرهیز از بطالت و بیکاری، رعایت بهره‌وری، تلاش جهت حفظ و توسعه ثروت، اهتمام به بسط عدالت اقتصادی، مراعات قوانین کسب و کار، احکام معاملات، التزام به اخلاق و ارزش‌ها در روابط اقتصادی است» (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰). حدود و قلمرو (مفاهیم اقتصادی، اخلاق و ارزش‌های اقتصادی، ویژگی‌های فردی در عرصه اقتصاد و ویژگی‌های اجتماعی) که در قالب جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱. حدود و قلمرو تربیت اقتصادی در سند تحول

سند تحول	رساله حقوق	صحیفه سجادیه
درک مفاهیم اقتصادی	مال و ثروت، مالکیت، کار، تولید، توزیع، مصرف، معامله، صرفه‌جویی، ابزار تولید، منابع تولید، طلبکار، بدهکار، سود و زیان	دعای ۳۰ بند ۳، دعای ۲۹ دعای ۱ بند ۵، دعای ۲۰ بند ۲۶، دعای ۲۲ بند ۴، دعای ۴۵ بند ۵۰، دعای ۳۰ بند ۱ و ۲، دعای ۳۰ بند ۳، دعای ۲۲، دعای ۱۱ بند ۲۵، دعای ۳۰ بند ۲، دعای ۴۸ بند ۴، دعای ۱۹ بند ۵، دعای ۸ بند ۷، دعای ۲۰ بند ۱۸، دعای ۲۰ بند ۲۳، دعای ۶ بند ۲۳، دعای ۳۰ بند ۳، دعای ۴۷ بند ۹۱، دعای ۴۵ بند ۱۸-۲۶، ۱۴-۱۳، دعای ۳۶، دعای ۳۹ بند ۱۳ و ۱۴، دعای ۴۷
اخلاق	حلیت، عدالت، حقوق مال،	دعای ۲۷ بند ۱۳، دعای ۳۵ بند ۱، دعای

سند تحول	رساله حقوق	صحیفه سجادیه
اقتصادی	صداقت، گذشت، قناعت، انفاق، انصاف، پرهیز از تقلب و...	۴۵ بند ۴، دعای ۳۹ بند ۱۳، دعای ۲۹ بند ۴، دعای ۸ بند ۱، دعای ۱۴ بند ۱۲، دعای ۲۱ بند ۵، دعای ۳۸ بند ۱، دعای ۲۶ بند ۲، دعای ۲۰ بند ۳، دعای ۲۱ بند ۸، دعای ۲۰ بند ۲۲، دعای ۲۸ بند ۶، دعای ۲۰ بند ۲۶، دعای ۸ بند ۸، دعای ۱ بند ۵، دعای ۲۲ بند ۵، دعای ۲۹ بند ۲ و ۳، دعای ۳۲ بند ۸، دعای ۱ بند ۷-۲۰-۲۱-۳۶، دعای ۳۶ بند ۴، دعای ۳۰ بند ۳، دعای ۶ بند ۱۸، دعای ۲۰ بند ۱۸
ویژگی فردی و شخصی	مراعات حقوق شخصی و فردی	دعای ۴۵ بند ۲۳، بند ۱۶، دعای ۲۰ بند ۳، دعای ۵۲ بند ۸، دعای ۷ بند ۱، دعای ۲۰ بند ۱۲، دعای ۱۶ بند ۲۳، دعای ۳۴ بند ۴، دعای ۱۷ بند ۷
ویژگی اجتماعی	مسئولیت، تجارب، روحیه کار جمعی، همدلی، کرامت انسانی، تعهد وفاداری و...	دعای ۴۴ بند ۱۰، دعای ۳۰ بند ۴، دعای ۴۵ بند ۱۶، دعای ۵۱ بند ۲، دعای ۵، دعای ۸ بند ۳، دعای ۱۳ بند ۱۷ و ۲۲-۲۱، بند ۵، دعای ۲۶ بند ۲ و ۳

۲. رویکرد ساحت تربیت اقتصادی سند تحول

رویکرد این ساحت جهت‌گیری کل‌نگر و تلفیقی در چارچوب نظام معیار اسلامی است که در جدول ۲ ارائه گردیده است و مشخصه آن توسعه متوازن و متعادل ابعاد و ساحت‌های وجودی فرد در راستای تحقق حیات طیبه در ابعاد فردی و اجتماعی، درونی‌سازی ارزش‌های اصیل دینی و اخلاقی در زمینه اقتصادی و حرفه‌ای، گرایش به ایجاد و توسعه شایستگی‌های متربیبان برای یادگیری مادام‌العمر و... است.

جدول ۲. رویکرد ساحت تربیت اقتصادی سند تحول

سند تحول	
رویکردی کل نگر در چارچوب نظام معیار	نگرش
توسعه متعادل ابعاد وجودی فرد در راستای تحقق زندگی شایسته در ابعاد فردی و اجتماعی	توسعه متوازن
درونی سازی ارزش های دینی و اخلاقی در زمینه اقتصادی و حرفه ای، (ارزش کار، تلاش، انصاف، عدالت، تعاون، و پرهیز از اسراف)	درونی سازی ارزش ها
توسعه شایستگی های دانش آموزان برای یادگیری مادام العمر	توسعه شایستگی ها
توجه به شکل گیری و توسعه الگوی مصرف مبتنی بر نظام معیار	توجه به الگوی مصرف
رفع موانع بین مراحل تربیت رسمی و عمومی و نیازهای جامعه، از طریق تلفیق مناسب تربیت اقتصادی با تربیت رسمی و عمومی، توجه به نیازهای فردی و تحولات مشاغل، و توجه به تجربه کاری	رفع موانع
انعطاف پذیری در ساختار نظام تربیت رسمی و عمومی و در برنامه درسی، از طریق هماهنگی با ساختار اقتصادی کشور و ایجاد شایستگی های جدید	انعطاف پذیری
تأکید بر تربیتی که دانش آموزان شایستگی های لازم را با خودآموزی مستمر به دست آورد	تأکید بر تربیت مستمر

۳. رویکرد ساحت تربیت اقتصادی مبتنی بر «صحیفه سجادیه» و «رساله حقوق»

رویکردهای موجود در «صحیفه سجادیه» و «رساله حقوق» به ما این امکان را می دهند که شیوه های مؤثری برای تربیت اقتصادی در نظام آموزشی شناسایی کنیم. مهم ترین جهت گیری ساحت تربیت اقتصادی و حرفه ای در «صحیفه سجادیه» و «رساله حقوق» جهت گیری کل نگر و تلفیقی است که در ابعاد اقتصادی به ابعاد فردی، اجتماعی، ارزشی و اخلاقی هم زمان توجه شده است و به توسعه متوازن و متعادل ساحت های وجودی در راستای تحقق حیات طیبه توجه دارد؛ لذا «درونی سازی ارزش های اصیل دینی و اخلاقی در زمینه اقتصادی و حرفه ای (ارزش کار و تلاش، کسب حلال، انصاف و عدالت، تعاون، وفای به عهد، پرهیز از اسراف و تبذیر) توجه به الگوی مصرف و پرهیز از اسراف و تبذیر، به حساب آوردن نیازهای فردی،

اجتماعی و خانوادگی» به طور هم زمان و... مدنظر قرار گرفته است. مصادیق آن در جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۳. رویکرد ساحت تربیت اقتصادی مبتنی بر «صحیفه سجاده»

مصادیق صحیفه سجاده	
نگرش	کل نگر و تلفیقی
توسعه متوازن	دعای ۳۰ بند ۳، دعای ۴۴ بند ۱۱، دعای ۲۵، دعای ۹ و دعای ۳۸، دعای ۴۷ بند ۶۶، دعای ۴۷ بند ۱۳۶، دعای ۳۵ بند ۱، دعای ۳۰ بند ۵
درونی سازی ارزش ها	دعای ۱۱ بند ۲، دعای ۱۲ بند ۲، ۳، ۵، ۲۵، ۱۳، دعای ۱۵ بند ۳-۴، دعای ۱۶ بند ۶-۱۱-۱۶، دعای ۱۹ بند ۱-۲-۳-۴-۵، دعای ۲۴-۲۶، دعای ۲۲ بند ۱۲، دعای ۲۵ بند ۱۱، دعای ۳۰ بند ۳، دعای ۴۷ بند ۱۳۶، دعای ۴۹ بند ۱-۱۲-۱۴-۱۵، دعای ۵۰، دعای ۴۳ بند ۷، دعای ۲۰ بند ۳، دعای ۴۴ بند ۱۱، دعای ۶، دعای ۱۵، دعای ۲۲، دعای ۳۰، دعای ۳۷، دعای ۴۴، دعای ۴۷، دعای ۶ بند ۵ و ۶-۸-۲۴
توسعه شایستگی ها	دعای ۴۷ بند ۶۶، دعای ۱۹ بند ۴، دعای ۲۰ بند ۲۵، دعای ۳۰ بند ۲، دعای ۲۰، دعای ۱۰، دعای ۳۷، دعای ۵
توجه به الگوی مصرف	دعای ۴۴ بند ۱۰، دعای ۸ بند ۶، دعای ۲۰ بند ۲، دعای ۳۰ بند ۳، دعای ۴۵ بند ۱۳-۱۴، دعای ۴۴ بند ۷-۱۰-۳۰-۲-۱، دعای ۳۰ بند ۱ تا ۵، دعای ۸ بند ۷، دعای ۱
رفع موانع	دعای ۲۰ بند ۳، دعای ۴۸ بند ۲، دعای ۵۲ بند ۸، دعای ۵۱ بند ۳، دعای ۳۱ بند ۸
انعطاف پذیری	دعای ۲۵، دعای ۹ و دعای ۳۸، دعای ۵۴ بند ۴-۸، دعای ۳
استمرار	دعای ۲۶ بند ۳، دعای ۳۵، دعای ۲۹ بند ۲، دعای ۲۶ بند ۳، دعای ۲۵ بند ۱۱، دعای ۱ بند ۵-۸-۱۹-۲۰

جدول ۴. رویکرد ساحت تربیت اقتصادی مبتنی بر «رساله حقوق»

سند تحول	مصادیق رساله حقوق
نگرش کل نگر و تلفیقی	تأکید بر پیوند حقوق اقتصادی با سایر حقوق (حق مال، شریک، سائل و مسئول، طلبکار، معاشر) و لزوم رعایت اخلاق و عدالت در همه روابط اقتصادی و اجتماعی.
توسعه متوازن	رعایت حق مال: کسب و مصرف حلال، عدم اسراف و تبذیر، استفاده از مال در مسیر الهی و رعایت حقوق دیگران حق شریک: رعایت انصاف، امانت داری، مشورت و پرهیز از خیانت در شراکت. حق طلبکار: پرداخت به موقع بدهی، رعایت عدالت و انصاف در تعاملات مالی.

سند تحول	مصادیق رساله حقوق
درونی سازی ارزش ها	حق معاشر: صداقت، خوش رفتاری، پرهیز از فریب و خیانت در روابط اقتصادی. تأکید بر امانت داری، صداقت، عدالت، سپاس گذاری از نعمت ها، رعایت حق سائل و مسئول (احسان و صدقه)، پرهیز از اسراف و تبذیر، و توجه به نیت الهی.
توسعه شایستگی ها	تشویق به کسب روزی حلال، مهارت در مدیریت مال، مشورت در امور اقتصادی، رعایت حقوق دیگران در معاملات و شراکت ها، و ارتقای مسئولیت پذیری.
توجه به الگوی مصرف	مصرف حلال، پرهیز از اسراف و تبذیر، رعایت اعتدال در هزینه کرد، استفاده از مال در مسیر الهی و برای رفع نیازهای مشروع خود و دیگران.
رفع موانع	توصیه به رفع نیاز نیازمندان، تسهیل در پرداخت بدهی ها (حق طلبکار)، پرهیز از ظلم و اجحاف در معاملات و شراکت ها، و ایجاد فضای اعتماد و امانت در روابط اقتصادی.
انعطاف پذیری	توصیه به مشورت در شراکت ها، پذیرش عذر دیگران در تعاملات مالی، رعایت انصاف و مدارا در روابط اقتصادی و اجتماعی.

ساحت تربیت اقتصادی در متون اسلامی، به ویژه در رساله حقوق و صحیفه سجادیه، صرفاً به معنای مجموعه ای از روش ها و شیوه های تربیتی نیست، بلکه نگاهی کل نگر و تلفیقی به تربیت دارد. در این رویکرد، تربیت اقتصادی به عنوان بخشی از منظومه تربیت اسلامی، در تعامل و پیوند با سایر ساحت ها و ابعاد تربیتی (اخلاقی، عبادی، اجتماعی، علمی و...) دیده می شود و هدف آن رشد متوازن و همه جانبه انسان است. در این پژوهش، رویکرد^۱ به معنای «نگرش کلان و چارچوب نظری» است که تعیین می کند، تربیت اقتصادی چگونه باید در کنار سایر ابعاد تربیتی قرار گیرد و با آنها تعامل داشته باشد. رویکرد، مبانی، اهداف و جهت گیری های کلان تربیت اقتصادی را مشخص می کند، نه فقط روش ها و تکنیک های اجرایی. روش ها و شیوه های تربیتی^۲ نیز بخشی از رویکرد هستند، اما رویکرد فراتر از روش است و شامل مبانی معرفتی، اهداف غایی، و ارتباطات میان ساحتی نیز می شود. به بیان دیگر، روش ها ابزار تحقق رویکرد هستند، اما خود رویکرد، افق و جهت حرکت را تعیین می کند.

1. (Approach)
2. (Methods)

۴. اصول تربیت اقتصادی سند تحول بنیادین

اصول مطمح نظر سند تحول بنیادین شامل انعطاف پذیری، تأکید بر تربیت مستمر و مداوم، توجه به کارآفرینی، توجه به تفاوت‌های فردی و تنوع علایق و استعداد‌های متربیان در تولید برنامه‌های درسی و روش‌های تدریس، پویایی و خردورزی، استمرار، عدالت‌تربیتی و... است

جدول ۵. اصول تربیت اقتصادی سند تحول

سند تحول بنیادین		سند تحول بنیادین		سند تحول بنیادین	
۱	انعطاف‌پذیری	۹	انطباق با نظام معیار	۱۷	محبت
۲	امنیت	۱۰	مشورت	۱۸	مالکیت
۳	کارآفرینی	۱۱	قناعت	۱۹	مسئولیت‌پذیری
۴	مشارکت	۱۲	عزت	۲۰	صداقت
۵	خردورزی	۱۳	توکل	۲۱	همه‌جانبه‌نگری
۶	عدالت	۱۴	احسان	۲۲	استمرار
۷	کرامت	۱۵	کفایت و شایستگی		
۸	کسب ثروت	۱۶	اعتدال		

۵. اصول تربیت اقتصادی رساله حقوق و صحیفه سجاده

اصول تربیتی استخراج شده از متون دینی می‌توانند به مربیان کمک کنند تا فرایند تربیت اقتصادی را به‌طور مؤثرتر و با توجه به ارزش‌های اسلامی انجام دهند. این اصول شامل مفاهیم اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی‌اند که در «صحیفه سجاده» و «رساله حقوق» به‌طور جامع و عمیق مورد بحث قرار گرفته‌اند. اصولی همچون: امنیت، کارآفرینی، وسع، خردورزی، کرامت، عدالت، انصاف، اعتدال، محبت، مسئولیت، استمرار، صداقت، انطباق، حلیت، همه‌جانبه‌نگری، مشارکت، مالکیت، قناعت، عزت، احسان، توکل، شکر، کفایت و... که مصادیق آن در جدول ۶ ارائه شده است.

جدول ۶. اصول تربیت اقتصادی رساله حقوق و صحیفه سجاده

اصول	مصادیق در رساله	مصادیق در صحیفه سجاده	سند تحول
امنیت (مالی)	حق مال، سائل، شریک، طلبکار	دعای ۲۰ بند ۱، دعای ۳۰ بند ۵	تأکید بر امنیت اقتصادی، حفظ حقوق مالی، رعایت عدالت در

اصول	مصادیق در رساله	مصادیق در صحیفه سجادیه	سند تحول
	معاشر		معاملات، استقلال و خودکفایی، رعایت وجدان و..
کسب ثروت جهت کارآفرینی	حق مال، سائل، شریک، طلبکار معاشر	دعای ۱۹ بند ۴، دعای ۲۰ بند ۲۵، دعای ۳۰ بند ۲، دعای ۲۹ بند ۴۷	توانایی و توسعه کارآفرینی، مهارت آموزی، ایجاد فرصت های شغلی و تولید ثروت حلال
خردورزی	حق مال، سائل، شریک، طلبکار معاشر	دعای ۲۰ بند ۲۲، دعای ۸ بند ۲۸	درک مسائل اقتصادی، تصمیم گیری درست و آینده نگری در مصرف و تولید، تقویت تفکر انتقادی و عقلانی در تصمیمات اقتصادی، آموزش تحلیل مسائل مالی
کسب شایستگی	حق مال، سائل، شریک، طلبکار معاشر	دعای ۲۰، دعای ۱۰، دعای ۳۷	ارتقای شایستگی های حرفه ای و اقتصادی، یادگیری مادام العمر، مهارت آموزی
عدالت	حق مال، سائل، شریک، طلبکار معاشر	دعای ۳۰ بند ۳، دعای ۴۴ بند ۱، دعای ۱۶ بند ۱، دعای ۳۵ بند ۴۶	رعایت عدالت اقتصادی، انصاف در توزیع منابع، مقابله با فقر و تبعیض
کرامت	حق مال، سائل، شریک، طلبکار معاشر	دعای ۲۸ بند ۶، دعای ۲۰ بند ۲۶، دعای ۸ بند ۷، دعای ۴۷	حفظ کرامت انسانی در فعالیت های اقتصادی، پرهیز از تحقیر و استثمار
محبت	حق مال - سائل - شریک - طلبکار معاشر	دعای ۱، دعای ۱۳، دعای ۳۲	تقویت روحیه تعاون، مشارکت و همدلی در اقتصاد
مسئولیت	حق مال - سائل - شریک - طلبکار معاشر	دعای ۶ بند ۱۸، دعای ۲۰ بند ۱۸، دعای ۲۷ بند ۱۳	مسئولیت پذیری و پاسخ گویی در قبال جامعه و محیط زیست
استمرار	حق مال، سائل،	دعای ۳۵	استمرار در یادگیری و به روز رسانی

اصول	مصادیق در رساله	مصادیق در صحیفه سجادیه	سند تحول
	شریک، طلبکار معاشر		مهارت‌های اقتصادی، پایداری در کسب و کار و فعالیت
صداقت	حق شریک	دعای ۵۴ بند ۴، دعای ۳۹ بند ۱۳، دعای ۲۹ بند ۴	صداقت، امانت‌داری و شفافیت در معاملات و روابط اقتصادی
اعتدال	حق مال، شکم	دعای ۳۰ بند ۳	اعتدال در مصرف و تولید، پرهیز از اسراف و تبذیر
انطباق با نظام معیار، حلیت	حق خداوند، مال	دعای ۲۰ بند ۳، دعای ۴۴ بند ۱۱، دعای ۶، دعای ۱۵، دعای ۲۲، دعای ۳۰، دعای ۳۷، دعای ۴۴، دعای ۴۷	رعایت قوانین شرعی و انطباق با ارزش‌های اسلامی در فعالیت‌های اقتصادی
همه‌جانبه‌نگری	حق مال، سائل، شریک، طلبکار معاشر	دعای ۲۵، دعای ۹ و دعای ۳۸	توجه به ابعاد فردی و اجتماعی، پیوند با سایر ساحت‌های تربیت
مشارکت	حق مال، سائل، شریک، طلبکار معاشر	دعای ۲۱ بند ۵، دعای ۳۸ بند ۱، دعای ۲۶ بند ۲، دعای ۲۰ بند ۳	مشارکت فعال در اقتصاد، کار گروهی، تعاون با رعایت نظام معیار اسلامی
مالکیت خداوند	حق مال، سائل، شریک، طلبکار معاشر	دعای ۱ بند ۵، دعای ۲۰ بند ۲۶، دعای ۲۷	باور به مالکیت حقیقی خداوند، امانت‌داری در مصرف و تولید، رعایت حق الناس
فناعت	حق مال، سائل، شریک، طلبکار معاشر	دعای ۸ بند ۱، دعای ۱۴ بند ۱۲، دعای ۵	ترویج فناعت، ساده‌زیستی و رضایت
احسان	حق مال، سائل، شریک، طلبکار معاشر	دعای ۱۳، دعای ۲۵، دعای ۲۱ بند ۸، دعای ۴۹، دعای ۵۱	احسان و انفاق، کمک به نیازمندان، مسئولیت اجتماعی

اصول	مصادیق در رساله	مصادیق در صحیفه سجادیه	سند تحول
		۴۵، دعای ۳۷، دعای ۳۶، دعای ۱	
عزت	حق مال، سائل، شریک، طلبکار معاشر	دعای ۲۸ بند ۶، دعای ۲۰ بند ۲۶، دعای ۸ بند ۷	حفظ عزت نفس در فعالیت‌های اقتصادی، استقلال مالی
توکل	حق مال، سائل، شریک، طلبکار معاشر	دعای ۲۹ بند ۳۰۲، دعای ۳۲ بند ۸، دعای ۵۴	توکل، امید و اعتماد در فعالیت اقتصادی
شکر	حق مال، سائل، شریک، طلبکار معاشر	دعای ۱ بند ۷-۲۰، ۳۶-۲۱، دعای ۳۶ بند ۴، دعای ۳۲، دعای ۳۵	شکرگزاری، مصرف مسئولانه و قدردانی از نعمت
کفایت	حق مال، سائل، شریک، طلبکار معاشر	دعای ۵	تأمین نیازهای اساسی و کفایت در مصرف، پرهیز از حرص و طمع
مشورت	حق معاشر، حق شریک	دعای ۸	مشورت در امور اقتصادی، تصمیم‌گیری جمعی

۶. اهداف تربیت اقتصادی در «صحیفه سجادیه» و «رساله حقوق»

«اسلام دینی است که با تنظیم امور مادی، مسیر اعتلای معنوی انسان را هموار می‌کند و مردم را به گونه‌ای تربیت می‌کند که مادیات در خدمت معنویات قرار گیرد» (خمینی، ۱۳۸۵). در نگرش اسلامی دنیا و آخرت همزمان مورد توجه قرار می‌گیرند و فعالیت‌های اقتصادی بر مبنای جهان‌بینی معنویت‌گرا، کمال و قرب الهی تنظیم می‌شوند. انسان کامل از ارتباط متعادل با خدا، خود، دیگران و طبیعت برخوردار است که به شکل‌گیری نگرش و رفتار اقتصادی صحیح منجر می‌شود. امام سجاده (ع) مسیر رسیدن به قرب الهی را از طریق «بیشینه‌سازی مطلوبیت اخروی همراه با حد معقول مطلوبیت دنیوی» معرفی می‌کند تا اهداف کلان اقتصادی چون رشد، توسعه و رفاه اجتماعی محقق شود. در این دیدگاه، اقتصاد وسیله‌ای

برای دستیابی به اهداف عالی است، نه هدفی مستقل. بازخوانی اهداف تربیت اقتصادی در سند تحول مبتنی بر رساله حقوق و صحیفه سجادیه، بر تربیت انسانی متعادل، مسئول، عدالت‌محور و توانمند در چارچوب نظام معیار اسلامی تأکید دارد که مفاهیمی همچون «قرب»، «حیات طیبه» و «تقوا» به عنوان اهداف غایی در رساله حقوق، صحیفه سجادیه مطرح شده‌اند. در سند تحول بنیادین نیز به صورت ضمنی و صریح در قالب نظام معیار اسلامی، اخلاق اقتصادی و تربیت متعادل انسانی لحاظ شده‌اند.

جدول ۷. اهداف تربیت اقتصادی از منظر امام سجاد در «صحیفه سجادیه» و «رساله حقوق»

نوع هدف	اهداف غایی و واسطه‌ای در سند تحول بنیادین	مصادیق در رساله حقوق (حقوق مرتبط)	مصادیق در صحیفه سجادیه (دعای مربوطه)
غایی	قرب الهی: تقرب به خداوند از طریق طریق رعایت نظام معیار اسلامی در زندگی اقتصادی تربیت اقتصادی باید زمینه‌ساز تقرب به خداوند باشد؛ تحقق حیات طیبه مبتنی بر ایمان و عمل صالح - پرورش تقوا، قناعت، عدالت، و اخلاق اقتصادی تربیت انسان متعادل، مسئول و عدالت‌محور در عرصه اقتصاد فردی و اجتماعی با رعایت کسب حلال، انفاق و احسان، عدالت و اخلاق	حق مال، حق احسان‌کننده، حق خداوند	دعای ۱ بند ۱۳، ۱ بند ۱۶، ۴۸ بند ۱۲۵، ۴۴ بند ۱۱، ۵۴ بند ۴، ۵ بند ۱۵، ۶ بند ۲۳، ۱ بند ۲۹، ۱ بند ۳۰، ۳۰ بند ۵۰، دعای ۴۷ بند ۷۲، دعای ۴۵ بند ۵۰، دعای ۴۷ بند ۱۲۶
عبودیت	پرورش روح بندگی و عبودیت و در فعالیت‌های اقتصادی و التزام به احکام شرعی در کسب و کار	حق مال، حق احسان‌کننده، حق خداوند	دعای ۴۵ بند ۴۹، دعای ۱۰ بند ۲۴، دعای ۱ بند ۲۹، دعای ۱۱ بند ۱، دعای ۲۰ بند ۵، دعای ۲۱ بند ۹، دعای ۲۲ بند ۶، دعای ۳۲ بند ۱۰، دعای ۳۲ بند ۲۸، دعای ۴۷ بند ۷۱

نوع هدف	اهداف غایی و واسطه‌ای در سند تحول بنیادین	مصادیق در رساله حقوق (حقوق مرتبط)	مصادیق در صحیفه سجادیه (دعای مربوطه)
حیات‌طویه	زندگی پاک و با کرامت، مبتنی بر ایمان و عمل صالح	حق مال	دعای ۱ بند ۱۷، دعای ۱ بند ۲۰، ۴۷، دعای بند ۱۱۷، دعای ۱۵ بند ۳۰، دعای ۲۲ بند ۶
تقوا	پرورش تقوا در مصرف، کسب و کار و روابط اقتصادی، پرهیز از حرام و مفسد اقتصادی	فاتقوا الله (تقوای الهی)	دعای ۲۱ بند ۹، دعای ۲۱ بند ۱۱، دعای ۲۰ بند ۱۶، دعای ۶ بند ۱۵، دعای ۲۰ بند ۱، دعای ۲۲ بند ۱۲، دعای ۲۵ بند ۱۱
-اهداف واسطه‌ای: درک و فهم مسائل اقتصادی در چارچوب نظام معیار اسلامی، کسب شایستگی‌های حرفه‌ای و مهارت‌های اقتصادی - رعایت عدالت، انصاف و اخلاق حرفه‌ای در روابط اقتصادی - مسئولیت‌پذیری اجتماعی و مشارکت فعال اقتصادی			
ارتباط با خدا	باور به مالکیت، خالقیت، مدیریت، رازقیت، عدالت، ازلیت، ابدیت، قدرت و فطرت خداجویی انسان باور به مالکیت حقیقی خداوند، امانت‌داری، شکرگزاری و رعایت احکام شرعی در اقتصاد	حق خداوند، احسان‌کننده، صدقه، نماز، روزه، قربانی	دعاهای ۱ بند ۱، ۱ بند ۵، ۱ بند ۷، ۱ بند ۸، ۱ بند ۲۶، ۶ بند ۱۰، ۶ بند ۱۷، ۲۹ بند ۳، ۲۸ بند ۱۰، ۳۲ بند ۲، ۳۲ بند ۳، ۳-۴-۵-۸-۳۷ بند ۱۶، ۴۷ بند ۱ تا ۵۲ بند ۱، دعای ۵۱ بند ۱۰، ۲۱ بند ۱۳، ۲۱ بند ۱۰، ۵۲ بند ۲
خود	حفظ کرامت فردی، تلاش، کسب شایستگی، مدیریت مالی و اقتصادی اعتدال، قناعت،	حق مال، شکم، نفس	دعای ۷ بند ۱، ۲۰ بند ۱۲، ۱۶ بند ۲۳، ۳۴ بند ۴، ۱۷ بند ۷
دیگران	رعایت عدالت، انصاف، مسئولیت‌پذیری، مشارکت، تعاون، حمایت از دیگران، وفای به عهد، توزیع عادلانه	حق شریک، طلبکار، همسایه، سائل و مسئول	دعای ۴۴ بند ۱۰، ۳۰ بند ۴، ۴۵ بند ۱۶، ۵۱ بند ۲، ۵، ۸ بند ۳، ۱۳ بند ۱۷ و ۲۲، ۲۱ بند ۵، ۲۶ بند ۲ و ۳
طبیعت	توجه به حفظ منابع طبیعی و	-	دعای ۱۹ بند ۱-۵، دعای ۳۶ بند

نوع هدف	اهداف غایی و واسطه‌ای در سند تحول بنیادین	مصادیق در رساله حقوق (حقوق مرتبط)	مصادیق در صحیفه سجادیه (دعای مربوطه)
	محیط‌زیست در فعالیت‌های اقتصادی		۴، دعای ۶ بند ۶

۷. دلالت‌های برنامه درسی تربیت اقتصادی با توجه به صحیفه سجادیه و رساله حقوق

در نظام تربیتی انتظار می‌رود متریان با تولید، توزیع و مصرف در حوزه‌های دانشی، نگرشی و توانشی (مهارتی) آشنا شوند و به درک مفاهیم اقتصادی در حوزه دانشی نائل گردند. در مرحله نگرش متریان از توانایی و نگرش اقتصادی در ارتباط با خود، خانواده، جامعه و خداوند متعال برخوردار گردند و در مرحله توانش باید مهارت مکتسبه اقتصادی را به صورت عملی به مرحله اجرا در بیاورند و در مرحله ارزش‌های دینی و اخلاقی مرتبط با عرصه اقتصاد، به توانایی درونی‌سازی دست یابند و در مرحله آخر آن را به عنوان مهارت به کار بندند.

۷-۱. دانش و بینش اقتصادی: آشنایی و درک مفاهیم اقتصادی

بینش، «نوعی آگاهی عمیق و گسترده است که آدمی را با واقعیت مورد نظر کاملاً درمی پیوندد. و سعی بر آن دارد تا تلقی آدمی از امور دگرگون شود. بینش‌های عمده‌ای وجود دارد که در قرآن برای تغییر تلقی انسان از امور مطرح شده است» (باقری، ۱۳۸۲). در نگرش امام سجاده (ع)

بیش مزین به ارزش‌ها و اخلاقیات است و محاسبات عقلانی درخصوص مال و ثروت و در نظر گرفتن پیامد دنیوی و اخروی آن یکی از ضروریات است که امام سجاد (ع) در بحث مال با کمک سه واژه تولید، توزیع و مصرف اشاره نموده است و بینشی خاص را فراروی مخاطب قرار می‌دهد. امام سجاد (ع) از طریق بیدار کردن فطرت آدمیان، به آنها بینش می‌دهند و با تکیه بر بینش‌های اعطا شده، سعی دارند جنبشی در عزم آنها پدید آورده و «بینش» را به «عقیده» مبدل سازند. و عزم و اراده‌ای بر انجام لوازم عملی آن اتخاذ کنند. در مبحث اقتصاد، بینشی درباره مالک حقیقی هستی، بینشی درباره دنیا و تمنیات دنیا، حقیقت اصلی انسان، عبرت‌گیری از مال‌اندوزان، و معاد و زندگی پس از مرگ، ارائه می‌دهند. پرواضح است انسان به مال و دارایی علاقه دارد و شواهد قرآنی و روایی بسیاری تأییدکننده این مدعاست.^۱ ایشان سه واژه تولید، توزیع و مصرف را در سرتاسر بیانات با یک نکته کلیدی و محوری «حلال و طیب بودن» مقید می‌سازد. به عبارتی اتخاذ رویکرد معنوی و الهی در اقتصاد وجهه همت ایشان است. به عنوان مثال ایشان در آشنا کردن با واژه و مفهوم مال و ثروت می‌فرمایند: حقیقت مال و ثروت چیست؟ ایشان در این زمینه، ضمن پذیرش و مشروع دانستن نیاز انسان به مال‌اندوزی، توصیه‌ها و ضوابطی درخصوص مال، کسب‌کننده مال و مالک مال کسب‌شده دارند. ایشان کسب‌مال و ثروت، را امری مشروع و معقول دانسته و از عوامل ادامه زندگی و وسیله‌ای برای تعامل با جامعه، به حساب می‌آورند. که راه‌های کسب آن باید تابع ضوابط و معیارهایی باشد که مهم‌ترین آن ضوابط، این است که کسب مال باید از راه حلال صورت پذیرد. این تأکید امام (ع) در چهارچوب بخش وسیعی از احادیث می‌گنجد که در آنها نسبت به تخطی از روش‌های مشروع کسب مال هشدار داده شده است. از نظر ایشان مال و ثروت از ارزش ذاتی برخوردار نیست، بلکه ارزش آن به اعتبار بهره‌گیری برای سعادت ابدی و رضایت خداوند است. پس مالی که در راستای اهداف آفرینش به کار گرفته شود، امری ارزشمند است؛ وگرنه فی‌ذاته هیچ ارزشی نخواهد داشت. همان‌طور که مستندات قرآنی در سوره‌های بقره / ۲۱۵ و ۲۷۲ و ۲۷۳؛ کهف / ۹۵؛ حج / ۱۱؛ قصص / ۲۴ به آن اشاره کرده‌اند.

۱. (وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا) (وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ) (الْمَالُ وَالْأَنْفُسُ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا)

جدول ۸. ابعاد بیشی و شناختی اقتصادی

		بیشی و شناختی
دعای ۵۱ بند ۱۰، دعای ۲۱ بند ۱۳، دعای ۲۱، بند ۱۰ دعای ۵۲ بند ۲، دعای ۱۱ بند ۱، دعای ۲۰ بند ۲، دعای ۵ بند ۱۴ و..... حق خداوند ص ۲۸، ص ۴۲۱ و حقوق مندرج در رساله حقوق	خدا:	
دعای ۷ بند ۱، دعای ۲۰ بند ۱۲، دعای ۱۶ بند ۲۳، دعای ۳۴ بند ۴، دعای ۱۷ بند ۷	خود:	
حق دیگران: همسایه خویشاوندان ص ۴۹۱. حق شریک ص ۵۲۶۴۴ بند ۱۰-۳۰، بند ۴-۴۵، بند ۱۶، دعای ۵۱ بند ۲، بند ۵، دعای ۸ بند ۳، دعای ۱۳ بند ۱۷ و ۲۱-۲۲ بند ۵، دعای ۲۶۲ و ۳	دیگران:	
دعای ۳-۲۹-۵۴، دعای ۲۰ بند ۲۹، دعای ۲۰ بند ۳۰، دعای ۴۷ بند ۱۰۹، دعای ۲۰ بند ۲۴، دعای ۲۲ بند ۸، دعای ۳۰ بند ۵-۶، دعای ۲۰ بند ۲۴، دعای ۲۱ بند ۹، دعای ۹ بند ۲	دنیا:	

۲-۷. گرایش و نگرشی: برخورداری از توانایی و نگرش اقتصادی در ارتباط با خانواده، جامعه و محیط کار

بینش و شناخت به تنهایی نمی‌تواند انگیزه عمل انسان شود، بلکه شناخت، کمک و هدایت‌کننده‌ای برای انگیزه‌های عمل است؛ در حقیقت انگیزه‌های عمل چیزی غیر از بینش‌ها و شناخت‌هاست (منصوری، ۱۳۸۶). «انگیزه انسان در تلاش‌ها و کوشش‌ها، تمایلات و خواست‌های درونی انسان است. انگیزه و خواست، او را به حرکت و عمل برمی‌انگیزد؛ خواست‌ها و گرایش‌های انسان دو دسته است. به عبارتی انسان دو رویه و دو جنبه دارد: از سویی دارای گرایش‌های متعالی و برتر است (خداپرستی، حقیقت‌جویی،...) و از سوی دیگر، تمایلات فروتر حیوانی دارد (حب دنیا، خودپرستی، جاه‌طلبی، ثروت‌طلبی و...). در حقیقت، انسان مجمع گرایش‌های متضاد است. انسان دارای دو من است: «منِ سفلی و منِ علوی» (مطهری، ۱۳۹۰). میل و گرایش به مالکیت در آموزه‌های اسلامی ناپسند نیست؛ اما اگر از حد بیرون رود و هدف انسان شود و جای گرایش‌های متعالی را بگیرد، از صفات و امیال مذموم شمرده می‌شود و با خود، خسران و زیان می‌آورد. در راهبرد گرایشی سعی بر آن دارد تا گرایش‌های متعالی مجدداً در انسان بیدار شود، گرایش‌های که انسان فطرتاً متمایل به آن است،

ولی به بوته فراموشی سپرده و گاهی نزد انسان بی‌خاصیت شده است؛ بنابراین بازگو نمودن همراه با برانگیختن موجب می‌گردد. ایمان به خدایش بیشتر و عمیق‌تر، و با انگیزه و شوق بیشتری عمل صالح را انجام دهد. گرایش به ثروت و تولید در رویکرد اسلامی، دارای ارزش و وسیله‌ای برای رسیدن به حیات‌طیبه است (مهدوی‌کنی، ۱۳۸۷، ص. ۷۰). امام‌سجاد (ع) با توجه به اینکه این گرایش، گرایشی طبیعی در انسان است آن را به رسمیت می‌شناسد.

جدول ۹. گرایش‌ها و نگرش‌های اقتصادی در دعا‌های صحیفه سجاده و رساله حقوق

گرایش	دعای ۱ بند ۱۷، دعای ۱ بند ۲۰، دعای ۹ بند ۱۱، دعای ۱ بند ۸ و ۹ رساله حقوق حق مال
گرایش به ثروت، تجملات	

۳-۷. مهارتی: داشتن صلاحیت و مهارت اقتصادی به‌منظور کارآفرینی

رویکرد رفتاری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. بینش و گرایش باید به وادی رفتار درآید و شیوه و سبک صحیح زندگی متناسب با آن نهادینه‌سازی گردد. راهبردهای رفتاری در آموزه‌های امام‌سجاد در سه قسم اجتناب، توسعه‌ای و اصلاحی قابل ارائه‌اند.

جدول ۱۰. راهبردهای رفتاری در آموزه‌های امام سجاد (ع)

رفتاری	دعای ۲۶ بند ۲، دعای ۲۶ بند ۳، دعای ۲ بند ۹
اجتناب	حق مال، طلبکار، شریک، سائل و مسئول، همسایه
توسعه‌ای	
اصلاحی	

۳-۷-۱. اجتناب

اجتناب از تولید، توزیع و مصرف مال حرام، اجتناب از بیکاری و سربار دیگران بودن، اجتناب از اسراف و تبذیر، اجتناب از وابستگی به‌غیر، اجتناب از خیانت در اموال، اجتناب از مفاسد اقتصادی، اجتناب از رفاه‌زدگی، تفاخر و... درخصوص اجتناب از مال حرام که بیشترین فراوانی و تأکید حضرت را در بیانات به خود اختصاص داده است، می‌توان گفت. اگر انسان با کیفیت و کمیت ظاهری و باطنی مطلوب، به خودسازی پردازد، قادر خواهد بود همه اعضا و جوارحش را در مسیر طاعت و رضایت الهی پشتیبانی کند. زیرا انسان مؤمن هر لقمه‌ای را که استفاده می‌کند، هم جسم و هم روحش بهره‌مند می‌شود. بدیهی است تغذیه حرام می‌تواند انسان را تا مرز رویارویی با حجت خدا پیش ببرد.

۲-۳-۷. توسعه‌ای

در راهبرد توسعه‌ای به ضرورت توسعه اقتصادی اشاره شده، به‌عنوان نمونه می‌فرمایند: «وَاعْنِنِي وَ أَوْسِعْ عَلَيَّ فِي رِزْقِكَ» (صحیفه/۲۰) «وَأَرْزُقْنِي مِنْ غَيْرِ احْتِسَابٍ»؛ «إِنَّ مِنْ أَخْلَاقِ الْمُؤْمِنِ... التَّوَسُّعَ عَلَى قَدَرِ التَّوَسُّعِ»؛ «اسْتِنْمَاءُ الْمَالِ تَمَامُ الْمَرْوَةِ»؛ (صحیفه/۳۰). ایشان در بُعد توسعه‌ای، توسعه را منوط به رویکرد دینی و اخلاقی می‌دانند و ضرورت اشتغال‌زایی و تولید را جهت توسعه و رشد اقتصادی و عدم وابستگی و رسیدن به خودکفایی (قناعت و اعتدال در مصرف) و تأمین رفاه (رفاه خود، جامعه، خانواده) و بالا بردن سطح و کیفیت زندگی، سفارش می‌کنند.

۳-۳-۷. اصلاحی

(إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ...) خداوند حال قومی را تغییر نمی‌دهد تا آنان حال خود را تغییر دهند. پرواضح است، برای اصلاح رفتار اقتصادی، سیره رفتاری امام سجاد (ع) بهترین الگو برای پیشبرد اهداف اقتصادی است، و محقق شدن این امر نیازمند اتخاذ بازنگری و اصلاح در رفتارهای اقتصادی است که در ذیل به آن خواهیم پرداخت.

۱-۳-۳-۷. اصلاح الگوی مصرف

براساس روایات و آیات صریح قرآن (هود/۸۸، انعام/۵۸، قصص/۱۱۶)، علت اصلی هلاکت بسیاری از جوامع شیوه ناصحیح معیشت (رفاه‌زدگی، تجمل، اسراف، و...) معرفی شده است. امام (ع) در شیوه صحیح زندگی به میانه‌روی، بخشندگی، برنامه‌ریزی درست در زندگی، انفاق و دوست داشتن مصاحبت با فقرا تأکید می‌کنند. از نظر امام سجاد (ع) اصل حاکم بر مصرف اموال رویکرد دینی و معنوی است و آنهم دوری از هرگونه استفاده ناصحیح و مخالف شرع است. ایشان مکرراً به اتخاذ رویکرد صحیح در مصرف با واژگان قناعت، دوری از تجمل‌گرایی و اسراف، اعتدال در مصرف، و... سخن به میان آورده‌اند. (نراقی، ۱۳۸۹، ص. ۵۴۸) «وَاحْجُبْنِي عَنِ السَّرَفِ وَالْإِزْدِيَادِ، وَ قَوْمُنِي بِالْبَذْلِ وَالْإِقْتِصَادِ، وَ عَلَّمَنِي حُسْنَ التَّقْدِيرِ، وَأَقْبَضْنِي بِلُطْفِكَ عَنِ التَّبَذِيرِ وَ أَجْرٍ مِنْ أَسْبَابِ الْحَلَالِ أَرْزُقَاقِي» (صحیفه/۳۰). در زمینه مصرف ضوابط خاصی چون حلال و طیب بودن، پرهیز از اسراف، تبذیر و تجمل‌گرایی بر اموال و تملک بر آن حاکم می‌کنند.

۲-۳-۳-۷. کار و ارزش افزوده: ثروت در کنار عمل اقتصادی

اقتصاد سالم باید براساس «کار» بنیان شود، نه حکومت سرمایه! (مکارم شیرازی، ۱۳۹۷). وقتی همه افراد جامعه با توجه به استعداد، ذوق، سلیقه، توان علمی و سایر شرایط فردی و اجتماعی خود کار و شغلی را در پیش گرفتند و مسئولیتی را پذیرفتند، ضمن تأمین منافع خود و خانواده‌هایشان نیازهای جامعه نیز برطرف می‌گردد. (خلیلیان اشکذری، ۱۳۸۱). در دیدگاه امام(ع)، ثروت به‌تنهایی نمی‌تواند تولید ثروت کند، مگر آنکه عمل اقتصادی در کنار آن قرار گیرد. لذا بر عنصر کار و عمل اقتصادی و نقش آن در تولید ثروت و افزایش قدرت اقتصادی تأکید شده است. «وَ خَلَقَ لَهُمُ النَّهَارَ مُبْصَرًا لِيَتَّغُوا فِيهِ مِنْ فَضْلِهِ، وَلِيَتَسَبَّوْا إِلَىٰ رِزْقِهِ، وَ يَسْرَحُوا فِي أَرْضِهِ، طَلَبًا لِمَا فِيهِ نَيْلُ الْعَاجِلِ مِنْ دُنْيَاهُمْ، وَ دَرَكُ الْآجِلِ فِي آخِرَاهُمْ» (صحیفه ۶/).

۳-۳-۳-۷. اصلاح نگرش برون‌زا به نگرش درون‌زا

نظام تربیت دینی باید به خود متکی باشد. همان‌طور که در دعا‌های امام‌سجاد ۷ در صحیفه بیان شد هر جامعه‌ای دارای منابعی طبیعی منحصر به موقعیت جغرافیای آن سرزمین توسط خداوند متعال در اختیار آن جامعه قرار داده‌است و آن جامعه قادر خواهد بود با این منابع به رشد و شکوفایی برسد. خداوند جهان خلقت و نعمات آن را مسخر انسان نمود تا بتواند نیازهای اقتصادی خویش و دیگران را برآورده سازد. لذا شایسته است در مبحث اقتصادی به درون‌نگریست و از امکانات و ظرفیت‌های در اختیار بهره لازم را ببرد. خوداتکایی و نگاه درون‌زا نسبت به دگراتکایی و نگاه بیرون‌زا ارجحیت بخشد.

۴-۳-۳-۷. نقش اصلاحی انفاق

مسئله انفاق و هزینه کردن مال از نظر امام‌سجاد باید تابع ضوابط شرعی، اخلاقی و عرفی باشد؛ به این معنا که صاحب مال حق ندارد آزادانه و بدون قید و شرط اموال خود را مصرف کند. انفاق هوشمندانه شامل حقوق مشروع است که هم به صلاح جامعه و حمایت از طبقات ضعیف مربوط می‌شود و هم باید موجب رشد، توسعه و سعادت فرد و جامعه گردد. همچنین، مصرف مال باید توجیه‌پذیر و مطابق راه‌های صحیح و علل معتبر صورت گیرد. بنابراین، مال و ثروت پس از تحصیل حلال باید در جایگاه مناسب و با رعایت موازین شرعی هزینه شود.

انفاق به عنوان یک حکم عبادی و دستور اقتصادی اسلام، نقش مهمی در نظام اقتصادی و اجتماعی دارد. خداوند می‌فرماید: «وَمَا تَنْفَقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَا نُفْسِكُمْ» (بقره/۲۷۲) با انفاق از پیدایش اختلافات طبقاتی و اجتماعی جلوگیری به عمل می‌آید و در جامعه ایجاد محبت می‌گردد (قرائتی، ۱۳۸۶). امام(ع) در بند ۳ از دعای ۳۰، می‌فرماید: «وَقَوْمِي بِالْبَدْلِ وَالْاِقْتِصَادِ... وَوَجَّهْ فِي ابْوَابِ الْبِرِّ اِنْفَاقِي» در این فراز امام(ع) بر دو نکته تأکید دارند. ۱. توفیق انفاق و ۲. بذل و بخشش را به نحو صحیح و احسن و در کارهای مثبت و سازنده خواستار می‌شوند؛ بنابراین در انفاق، استواری، اراده قوی و تصمیم‌گیری برای انفاق و حمایت مالی از مستضعفان ضروری است.

۳-۴. ارزشی و اخلاقی: درونی‌سازی ارزش‌های دینی و اخلاقی در عرصه اقتصادی

زیرساخت فکری یا مبانی در جهان‌بینی اسلامی و غیراسلامی متفاوت است. برخلاف جوامع لیبرال، اقتصاد در اسلام با ارزش‌های اخلاقی و معنوی پیوندی ناگسستنی دارد. جامعه اسلامی هم به اقتصادی پویا برای تأمین نیازها و رفاه نسبی مردم نیازمند است و هم به تقویت ارزش‌های اعتقادی و اخلاقی برای سالم‌سازی فعالیت‌ها و مقابله با مفسدات اقتصادی، که این دو جنبه در رشد اقتصادی و تحکیم ارزش‌های دینی تأثیری متقابل دارند و به سعادت اخروی افراد می‌انجامد (میرمعزی، ۱۳۹۱). از منظر امام سجاد(ع) دین و دنیا در پیوند با هم هستند و اعتقاد به تأثیر امور معنوی در اقتصاد، هرگز به معنای انکار یا کم‌رنگ جلوه دادن نقش اسباب مادی نیست. بلکه در کنار عناصر و اسباب و علل مادی، عوامل معنوی مانند اعتقادات دینی صحیح، اخلاق و اعمال نیک نیز در رشد اقتصادی مؤثر است (ایروانی، ۱۳۹۱، ص. ۱۰۹). برای دستیابی به اقتصادی سالم و مطلوب، تقویت ارزش‌های معنوی ضروری است؛ زیرا ایمان و معنویت نگرشی ویژه نسبت به خدا، مخلوقات و ارتباط انسان با جهان ایجاد می‌کند و رفتار فرد را در رابطه با خدا، خود و دیگران شکل می‌دهد. گرچه میل به حقیقت و لذت‌جویی ذاتی انسان است، اما شناخت ایمانی آن را به مسیر خاصی هدایت و بر نحوه تأمین نیازهای درونی اثر می‌گذارد. بر این اساس، امام سجاد(ع) در رساله حقوق، اولین حق را «حق خداوند متعال» دانسته‌اند. «فَأَمَّا حَقَّ اللَّهِ الْأَكْبَرُ فَإِنَّكَ تَعْبُدُهُ لِأَشْرَکٍ بِهِ شَيْئًا فَإِذَا فَعَلْتَ ذَلِكَ بِالْخَلَاصِ جَعَلَ لَكَ عَلَى نَفْسِهِ أَنْ يَكْفِيكَ أَمْرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَيَحْفَظَ

لَكَ مَا تُحِبُّ مِنْهَا» (نراقی، ۱۳۸۹). ایمان به حیات دیگر سبب می‌شود تا هدف انسان تنها تحصیل مطلوبیت‌ها و سودهای صرفاً مادی و محدود این جهان نباشد، بلکه سعی می‌کند به هدف‌ها و مطلوبیت‌های بالاتر و والاتر خود نیز بیندیشد (هاشمی، ۱۳۸۱). امام (ع) این اهداف والا را پیوستن به مقام قرب خداوند و دستیابی به بهشت برین معرفی می‌کند. وقتی فعالیت‌های اقتصادی رنگ معنوی پیدا کند، معنویت هم مشوق و هم بازدارنده می‌شود؛ پاداش‌های اخروی انگیزه را افزایش و عقوبت‌های اخروی افراد را از تعرض به حقوق دیگران و جرائم اقتصادی بازمی‌دارد. بنابراین فرد خود را ملزم به رعایت حقوق دیگران می‌داند. همچنین، آموزه‌های امام سجاده (ع) قواعد مهمی مثل قاعده لاضرر و قاعده نفی سبیل را بیان کرده‌اند که اهمیت ویژه‌ای دارند.

۷-۳-۴-۱. قاعده لاضرر

«ضرر به معنای وارد شدن نقصان در مال، جان و آبرو است» (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۶۲۲). این قاعده، بر نفی ضرر و زیان زدن به خود و دیگران در دین اسلام و حرمت آن دلالت می‌کند. امام سجاده (ع) در رساله حقوق بابی درباره حق شریک دارند که در آن به صراحت به این قاعده اشاره می‌کنند. «وَأَمَّا حَقُّ الشَّرِيكِ فَإِنْ غَابَ كَفَيْتَهُ وَ إِنْ حَضَرَ سَاوَيْتَهُ لَا تَعْزِمُ عَلَى حُكْمِكَ دُونَ حُكْمِهِ وَ لَا تَعْمَلْ بِرَأْيِكَ دُونَ مُنَاطَرَتِهِ تَحْفَظُ عَلَيْهِ مَالَهُ وَ تَنْفِي عَنْهُ خِيَانَتَهُ فَيُؤْتِي مَا أَوْ هَانَ فَإِنَّهُ بَلَّغْنَا أَنْ يَدَالِلَهُ عَلَى الشَّرِيكِ». امام سجاده (ع) به مواردی چون جلوگیری از خیانت و آسیب رساندن، حفظ اموال دیگران، احترام به شریک، حفظ کرامت، رعایت عدالت، امانت‌داری، مشورت، وجدان‌کاری، رعایت حقوق و وفای به عهد تأکید دارند. رعایت این موارد به ایثار، فداکاری، تقویت روابط و ایجاد اعتماد متقابل منجر می‌شود. امانت‌داری که در این فراز به آن اشاره شده است به معنای حفظ و سالم نگاه داشتن مال از خطر و آسیب است. امام (ع) در بیان حقوق شریک بر مذمت خیانت‌ورزی به حدیث قدسی اشاره می‌کنند. خداوند می‌فرماید: «مَادَامَ كَ دُو شَرِيكِ نَسَبْتَ بِه دِيْكَرِيْ خِيَانَتَ نَكَرَدَه، مِنْ سَوْمِيْنِ اَنْهَآ هِسْتَم.» ایشان تصریح کرده‌اند: «اگر قاتل پدرم شمشیری را که با آن پدرم را به شهادت رساند نزد من امانت می‌گذاشت آن را به صاحبش برمی‌گردانم» (مجلسی، ۱۳۶۱، ص ۳۱). این قاعده، قوام‌بخش زندگی اجتماعی نیز خواهد بود.

۷-۳-۴. قاعده نفی سیل

«قاعده‌ای فقهی که براساس آن در دین حکمی تشریع نمی‌شود که باعث تسلط کافر بر مسلمان شود. این قاعده را از پرکاربردترین و مهم‌ترین قواعد فقه و احکام ثانویه می‌دانند؛ در این قاعده، مسلمانان دارای احترام و عزت نفس هستند و نباید تن به ذلت کفار و سلطه آنان دهند. البته صرف ارتباط با کفار منفی نیست». مطابق دیدگاه متعالی امام سجاد(ع) از شاخصه‌های اقتصاد مطلوب، بی‌نیازی از دیگران است. استقلال و بی‌نیازی از دیگران، حفظ آبرو و شخصیت، عزت نفس، بهداشت روانی را برای فرد و جامعه به ارمغان می‌آورد. امام سجاد(ع) می‌فرماید: «خداوندا! آبرویم را در میان مردم نگهدار و ارزشم را بر اثر نیازمندی به خلق، کم مکن تا از روزی‌خوارانت روزی بخوام و دست نیاز به‌سوی آفریدگان فرودست دراز کنم...». امام سجاد(ع) قرض گرفتن و مقروض بودن، ریختن آبرو، آشفته‌گی ذهن، پریشانی فکر، غم و اندوه، دل‌مشغولی و بی‌خوابی شب را به‌همراه دارد (صحیفه/۳۰). «وَتَعُوذُ بِكَ مِنْ شِمَاتِهِ الْأَعْدَاءِ. وَمِنْ الْفَقْرِ إِلَى الْأَكْفَاءِ. وَمِنْ مَعِيشَةٍ فِي شِدَّةٍ» (صحیفه/۸)، «طَلَبُ الْحَوَائِجِ إِلَى النَّاسِ مَذَلَّةٌ لِلْحَيَاءِ وَ مَذْهَبُهُ لِلْحَيَاءِ، وَ اسْتِخْفَافٌ بِالْوَقَارِ وَ هُوَ الْفَقْرُ الْحَاضِرُ»، «وَقَلُّهُ طَلَبُ الْحَوَائِجِ مِنَ النَّاسِ هُوَ الْعَنَى الْحَاضِرُ» (حرانی، ۱۳۸۴، ص. ۴۵۳؛ مجلسی، ۱۳۶۱، ج ۳۸، ص. ۵۰۶). امام سجاد(ع) بیکاری و عدم خودکفایی را به‌دلیل آثار منفی اقتصادی و روانی مذمت کرده‌اند. بیکاری علاوه‌بر ضربه اقتصادی، موجب آسیب‌های روانی و نقصان حیثیت فرد می‌شود. بنابراین، تلاش برای کسب روزی و تأمین معیشت نه‌فقط مورد تأیید است، بلکه به‌عنوان عاملی برای حفظ آرامش روانی، ارتقای عزت نفس و کاهش وابستگی به دیگران شناخته می‌شود. این نگرش با رویکردی جامع، اهمیت هم‌زمان ابعاد اقتصادی و روانی را در رفتار اقتصادی فرد به رسمیت می‌شناسد.

جدول ۱۱. ابعاد کلیدی تربیت اقتصادی: دانش، نگرش، توانش و ارزش

دانش	آشنایی با مفاهیم اقتصادی و درک مفاهیم اقتصادی
نگرش	برخورداری از توانایی و نگرش اقتصادی در ارتباط با خانواده جامعه و محیط کار
توانش	داشتن صلاحیت و مهارت اقتصادی
ارزش	درونی‌سازی ارزش‌های دینی و اخلاقی در عرصه اقتصادی

۷-۴. محتوای تربیتی

با مطالعه «صحیفه سجادیه» و «رساله حقوق» می‌توان گفت. محتوای تربیتی باید به‌صورت تلفیقی مورد بررسی نظام تربیت قرار گیرد و همه ساحت‌ها و ابعاد وجودی را فراگیرد و در کلیه برنامه‌های درسی و آموزشی امر تربیت اقتصادی مورد توجه و مذاقه قرار گیرد و این مهم منوط به ادوار پیش‌رو و دروس خاص نگردد.

۷-۴-۱. تولید

در دروس آموزشی هدف کسب آگاهی متریان با واژه‌ها و مفاهیم کلیدی عرصه اقتصاد اعم از تولید، توزیع و مصرف است. در مبحث تولید، شناخت منابع انسانی، منابع مادی و مدیریت این منابع، اهمیت کار و تلاش، تربیت تولیدکننده و کارآفرین وجهه همت باشد. مربی با انواع کسب و کارها و منابع در اختیار عوامل مادی و معنوی (رازقیت، مالکیت، خالقیت، مدیریت، ایمان، زهد، انفاق و موارد دیگر) نحوه بهره‌برداری آشنا گردد.

۷-۴-۲. توزیع

هدف توزیع عدالت توزیعی و رویکرد توسعه‌ای و متعالی است که با ابزارهایی مانند انفاق، خمس، صدقه، زکات و قرض قابل اجراست و لازم است نسبت به آسیب‌های حوزه توزیع نیز آگاهی‌های لازم داده شود. در رساله حقوق، عدالت توزیعی به‌ویژه در حقوق مالی و اجتماعی افراد (مانند حق مال، حق سائل، حق طلبکار و حق معاشر) تأکید شده و مبتنی بر رعایت استحقاق‌ها و حقوق افراد است، نه فقط برابری مطلق.

در صحیفه سجادیه نیز دعاها و آموزه‌های اخلاقی، ارزش‌های عدالت، انصاف و مسئولیت‌پذیری اجتماعی را برای تحقق عدالت توزیعی تقویت می‌کنند. کدگذاری‌های رساله حقوق شامل مفاهیمی چون «حق برابر»، «رعایت استحقاق»، «توزیع عادلانه بیت‌المال» و «مسئولیت حاکمیت در توزیع» و در صحیفه سجادیه شامل «احسان»، «صدقه»، «عدالت»، «مسئولیت اجتماعی» و «کرامت انسانی» است.

جدول ۱۲. مصادیق عدالت توزیعی در صحیفه سجادیه و رساله حقوق

عدالت توزیعی	مصادیق
صحیفه سجادیه	احسان، صدقه، عدالت، مسئولیت اجتماعی، کرامت انسانی؛ تأکید بر رعایت حق دیگران و پرهیز از ظلم
رساله حقوق	حقوق مالی و اجتماعی: حق مال، سائل، طلبکار، معاشر؛ مفاهیمی مانند حق برابری، استحقاق، توزیع عادلانه بیت‌المال، مسئولیت حاکمیت در توزیع

۷-۴-۳. مصرف

در زمینه مصرف آگاهی‌های لازم درخصوص مصرف هوشمندانه با رعایت اولویت‌بندی و رتبه‌بندی نیازها کسب نموده و شرایط مهم مصرف که شامل حلال و طیب بودن، تعادل در مصرف، رعایت ممنوعیت‌های مصرف (مال حرام، اسراف، تبذیر و...) است، رعایت گردد.

جدول ۱۳. مؤلفه‌ها و مصادیق تولید توزیع و مصرف در سند تحول، رساله حقوق و صحیفه سجادیه

سند تحول	مؤلفه‌ها	مصادیق رساله حقوق و صحیفه سجادیه
تولید	کسب معیشت	دعای ۲۰ بند ۳، دعای ۲۰، بند ۲۶ و ۲۸ دعای ۲۸ بند ۲، دعای ۲۹ بند ۳، دعای ۳۶ بند ۲، دعای ۴۸ بند ۴
	حفظ و توسعه ثروت	دعای ۱۹ بند ۴، دعای ۲۰ بند ۲۵، دعای ۳۰ بند ۲
	کسب درآمد حلال	دعای ۲۰ بند ۲۶، دعای ۲۵ بند ۱۱، دعای ۳۰ بند ۳
توزیع	بسط عدالت	دعای ۳۰ بند ۳، دعای ۴۴ بند ۱۱
مصرف	پرهیز از اسراف و تبذیر	دعای ۸ بند ۱، دعای ۲۰ بند ۲۰، دعای ۲۰ بند ۲۳

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف بازخوانی ساحت تربیت اقتصادی سند تحول بنیادین مبتنی بر آموزه‌های «صحیفه سجادیه» و «رساله حقوق» و با استفاده از روش تحلیل محتوا انجام شد. وجه تمایز

اصلی این مطالعه نسبت به پژوهش‌های پیشین، بررسی دقیق‌تر مؤلفه‌های تربیت اقتصادی و ارائه چارچوبی جامع‌تر مبتنی بر متون دینی است که رویکردی فراگیر و تلفیقی را نسبت به تحقیقات پیشین که عمدتاً به یک منبع یا جنبه خاص پرداخته‌اند، دنبال می‌کند. همچنین، این پژوهش تلاش دارد تا پیشنهادهای عملی و راهکارهای مؤثری برای تقویت ساحت تربیت اقتصادی در نظام آموزشی ارائه دهد که بتواند به بهبود برنامه‌های درسی و فرایندهای آموزشی یاری رساند. یافته‌ها نشان دادند که توجه پیشوایان معصوم (ع) به فعالیت‌های اقتصادی سالم، ارزشمند و اخلاق‌محور، یکی از بارزترین شاخصه‌های نگرش متعالی آنهاست؛ به گونه‌ای که کار و تلاش اقتصادی در دیدگاه معصومین (ع)، ضامن سلامت فرد و جامعه به‌شمار می‌آید. رهنمودهای معصومین به‌ویژه در ادعیه امام سجاده (ع)، افق‌های نوینی در عرصه اقتصادی به روی جامعه بشری باز می‌کند که نظام تربیتی می‌تواند به‌عنوان یک منبع الهام‌بخش از آن بهره گیرد.

مطابق با پیشینه پژوهشی، لزوم پرداختن به تربیت اقتصادی از دوران کودکی مورد تأکید بسیاری از محققان است و این پژوهش نشان داد. امام سجاده (ع) نیز در «رساله حقوق» و «صحیفه سجاده» اهمیت ویژه‌ای به آموزش مفاهیم اقتصادی از سنین پایین قائل است. این نتایج با مطالعات مختلف مانند پژوهش‌های قندهاری (۱۳۹۷) سیدی (۱۳۹۸) موسی‌زاده و همکاران (۱۳۹۶) ادیب (۱۳۹۵) پیغامی و تورانی (۱۳۹۰) بردلی^۱ (۲۰۱۹) زیگرس و کلارک^۲ (۲۰۱۴) باچر^۳ (۲۰۱۷) همسو است و ازسویی دیگر در تعارض با برخی دیدگاه‌های رایج که تربیت اقتصادی را محدود به دوره ابتدایی می‌دانند، تأکید دارد که آموزش‌های اقتصادی و اخلاقی باید از پیش از آغاز دوران ابتدایی آغاز شود تا رفتارهای مالی صحیح در آینده شکل گیرد. به‌عبارتی وجه تمایز این پژوهش در تأکید ویژه بر تربیت اقتصادی پیش از ورود به دوران ابتدایی و در سنین پایین است، زیرا آموزش مفاهیم اقتصادی و اخلاقی از دوران کودکی به شکل‌گیری رفتارهای مالی صحیح در آینده کمک مؤثری می‌کند. یافته‌ها نشان داد نظام تربیت اقتصادی امام سجاده (ع) نظامی جامع است که به همه شئون لازم در حیات دنیوی و اخروی توجه دارد. این یافته با پژوهش‌های رجائی و همکاران

1. Bradley
2. Zeegers & Clark
3. Butcher

(۱۴۰۳) بنی‌اسدی و همکاران (۱۴۰۱) شریفی (۱۳۹۴) همسو است. تربیت اقتصادی در «رساله حقوق» و «صحیفه سجادیه» دارای حدود و قلمرو، رویکرد و اصولی متمایز است که آن را از دیگر متون و پژوهش‌ها متمایز می‌سازد. به‌طوری‌که این نوع تربیت اقتصادی نه‌فقط بر مهارت‌ها و رفتارهای اجتماعی تمرکز دارد، بلکه ارتباط عمیق با خدا و رعایت حقوق الهی و انسانی را نیز دربرمی‌گیرد که وجهی بی‌نظیر و تمایز آفرین برای آن محسوب می‌شود و راهکارهای مؤثرتری برای ادغام این آموزه‌ها در نظام آموزشی ارائه می‌دهد که می‌تواند به تربیت نسلی مسئول و توانمند در زمینه اقتصادی و مالی کمک کند و به بهبود کیفیت آموزش و پرورش منجر شود (متکی بر اصول و ارزش‌های اسلامی و بر مبانی اخلاقی و معنوی در عرصه‌های تولید، توزیع و مصرف بنا شده است و توحید نقش محوری را در این آموزه‌ها ایفا می‌کند).

راهکارهای ارائه‌شده، قابلیت ادغام آموزه‌های یادشده در نظام آموزشی را دارند و می‌توانند به تربیت نسلی مسئول و توانمند در عرصه‌های اقتصادی و مالی منجر شوند و کیفیت آموزش و پرورش را ارتقا بخشند. این چارچوب بر اصول و ارزش‌های اسلامی مبتنی است و نقش محوری توحید را در تمامی عرصه‌های تولید، توزیع و مصرف تأکید می‌کند. حدود و قلمرو این نظام، مفاهیم اقتصادی، شخصی، اجتماعی و اخلاقی را دربرمی‌گیرد که با یافته‌های مهرمحمدی و همکاران (۱۳۹۷)، قندهاری و همکاران (۱۳۹۷) همسویی دارد. رویکرد کل‌نگر و تلفیقی آن متکی بر اصولی نظیر امنیت، صداقت، عدالت، کرامت، کفایت، مشورت، کارآفرینی، خردورزی، مسئولیت و استمرار است و دلالت‌های تربیتی آن حوزه‌های دانش، بینش، توانش و ارزش را شامل می‌شود که این همسویی با پژوهش‌های مهرمحمدی (۱۳۹۷)، سیدی و همکاران (۱۳۹۸) تأیید شده است.

یافته‌ها نشان می‌دهد مبانی دینی ما ظرفیت قابل‌توجهی برای تدوین برنامه‌های عملیاتی آموزش و پرورش اقتصادی مبتنی بر ارزش‌های اسلامی دارند و بهره‌برداری تلفیقی و هماهنگ از این آموزه‌ها، می‌تواند به غنای محتوای آموزشی و تربیت اقتصادی با رویکرد مهارتی، نگرشی و رفتاری در نظام تعلیم و تربیت کشور کمک نماید که علاوه بر تأمین پشتوانه نظری، بستر تدوین مدل‌های اجرایی جدید را برای آموزش اقتصاد اسلامی فراهم می‌آورند. به‌عنوان مثال در بحث اصول، که در جدول ۶ آمد، نشان می‌دهد ادغام اصول مشترک این منابع و

توجه به تفاوت‌های آنها، امکان بازنگری محتوای درسی و به‌روزرسانی رویکرد نظام آموزشی برای پرورش نسلی با سواد اقتصادی، هویت‌محور و عمل‌گرا را فراهم می‌آورد. مطابق اطلاعات جدول ۶، اصول اقتصادی همچون امنیت مالی، خردورزی، عدالت، عزت، کارآفرینی، کرامت، قناعت، صداقت، توکل، شکرگزاری، کفایت، مسئولیت و... ضمن هم‌پوشانی چشمگیر، در هریک از دو منبع با زبان و تأکید خاص مطرح شده‌اند. این وجه مشترک، نشانگر ظرفیت عظیم منابع دینی در تولید الگو و راهبرد عملیاتی برای تربیت اقتصادی است. ازسوی دیگر، مفاهیمی مانند مسئولیت اجتماعی، مشورت، احسان و نگاه همه‌جانبه‌نگر به اقتصاد که در هر دو منبع به روش‌های مختلف بیان شده‌اند، فرصت مغتنمی برای تدوین بسته‌های آموزشی جامع‌نگر در ساحت اقتصادی مدارس محسوب می‌شود. به‌عبارتی می‌توان علاوه بر پوشش ابعاد معرفتی و مهارتی، تعادل لازم میان ساحت‌های شناختی و رفتاری فردی و اجتماعی را نیز در الگوسازی تربیت اقتصادی آینده‌نگر و اثربخش برقرار نمود. بر همین اساس، پیشنهاد می‌شود: اصول مشترک این منابع به‌عنوان مبنای بازطراحی برنامه‌درسی اقتصاد در مدارس مورد توجه قرار گیرد؛ همچنین آموزش اقتصاد اسلامی در مدارس با تمرکز بر مهارت‌های رفتاری و عملیاتی، و مبتنی بر ارزش‌های دینی اجرایی شود؛ بسته‌های تربیتی اقتصاد اسلامی ویژه مربیان و معلمان با الهام از آموزه‌های عمیق «رساله حقوق» و «صحیفه سجادیه» توسعه یابد. این پژوهش، گامی در راستای تحول کیفی آموزش تربیت اقتصادی در نظام آموزش و پرورش ایران است و بستر غنی نظری و اجرایی را به‌منظور پاسخ به نیازهای فوری حوزه تعلیم و تربیت در جامعه اسلامی فراهم می‌کند.

تربیت اقتصادی در «رساله حقوق» و «صحیفه سجادیه» با تأکید بر درهم‌تنیدگی تربیت دینی و معنوی در کنار تربیت اقتصادی هم‌راستا با اهداف سند تحول بنیادین است. یکی از اهداف کلیدی سند تحول بنیادین، تربیت جامع و همه‌جانبه دانش‌آموزان در ابعاد مختلف (فکری، اخلاقی، اجتماعی و اقتصادی) است. شناسایی و تحلیل اصول و الگوهای تربیتی اقتصادی موجود در «رساله حقوق» و «صحیفه سجادیه» که شامل بررسی مفاهیم اقتصادی، اخلاقی و اجتماعی است می‌تواند به تقویت ساحت تربیت اقتصادی در نظام آموزشی کمک کند.

دعاهای «صحیفه سجادیه» بازتاب‌دهنده اهداف تربیتی مطلوبی‌اند که سیاست‌گذاران نظام آموزشی باید در جهت دستیابی به آنها گام بردارند (کیانی، ۱۴۰۲، ص. ۸۵). این اهداف می‌تواند به شناسایی نیازهای اقتصادی جامعه و ارائه راهکارهایی برای پاسخ به این نیازها بپردازد. این پژوهش می‌تواند به تربیت نسلی کمک کند که بتواند در بهبود وضعیت اقتصادی جامعه نقش مؤثری ایفا کند.

همچنین پژوهش حاضر تأکید می‌کند که توسعه مهارت‌های زندگی و تفکر انتقادی، از مطالبات اصلی سند تحول بنیادین است و بررسی الگوهای تربیت اقتصادی در متون دینی به پرورش این مهارت‌ها کمک می‌کند. به این ترتیب دانش‌آموزان می‌توانند با رویکردی دینی و اخلاقی، با مهارت‌های مالی و اقتصادی بهتری مجهز شوند و در مواجهه با چالش‌های اقتصادی تصمیمات بهینه‌تری اتخاذ نمایند. این مسئله به‌ویژه در شرایط اقتصادی کنونی کشور اهمیت مضاعف دارد و می‌تواند به بهبود کیفیت زندگی فردی و اجتماعی دانش‌آموزان منجر شود. از آنجا که «رساله حقوق» و «صحیفه سجادیه» از متون معتبر اسلامی‌اند و سند تحول بر ترویج ارزش‌های اسلامی و ملی در آموزش و پرورش تأکید دارد، بازخوانی الگوی تربیت اقتصادی در این متون می‌تواند به ارتقای آموزش مبتنی بر ارزش‌های اسلامی کمک کند و معلمان و برنامه‌ریزان را در طراحی محتوا و شیوه‌های آموزشی اخلاقی و دینی یاری رساند. این یافته‌ها با نتایج محمدی‌پویا (۱۳۹۷)، وفائی، قمشی و طالع‌فر (۱۳۹۶) نیز همسویی دارد.

ساحت اقتصادی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، در سطح تبیین چرایی و اهداف کلان است؛ اما پژوهش حاضر با استناد به متون دینی، چگونگی و مصادیق عملی (How) برای تحقق آن اهداف را استخراج کرده است. به عبارت دیگر، پژوهش نشان می‌دهد که مفاهیمی مانند «توکل»، «عدالت» و «کارآفرینی» در سند تحول به عنوان اهداف ذکر شده‌اند، اما در صحیفه و رساله حقوق، این مفاهیم به آموزه‌های رفتاری و قابل آموزش (مانند نحوه معاشرت اقتصادی، دعا برای روزی حلال، یا توصیه به انفاق) تبدیل شده‌اند. بنابراین، مرز روشن این است که سند «مقصد» را تعیین و این پژوهش «مسیر» را بر اساس متون دینی تبیین کرده است. وجه تمایز در این است که پژوهش حاضر، اهداف کلی سند را به عناصر محتوایی قابل تدریس تبدیل کرده است. به عبارت دیگر، سند «ساحت تربیت اقتصادی» را

ابداع کرده، اما این پژوهش بار علمی و معنایی این ساحت را براساس گنجینه امام سجاده (ع) تبیین کرده است. بنابراین رابطه‌ای تکمیلی و تبیینی بین آنها برقرار است. در نهایت، با توجه به محدودیت‌های پژوهش و کاستی‌های موجود، توصیه می‌شود نظام آموزشی به طراحی و توسعه محتوای آموزشی مبتنی بر الگوی تربیت اقتصادی اسلامی- ایرانی اقدام کند و مطالعات بیشتری درباره تأثیر این نوع تربیت بر رفتارهای مالی دانش‌آموزان و بررسی تطبیقی الگوهای تربیت اقتصادی در متون دینی مختلف انجام شود. همچنین تحلیل چالش‌ها و موانع پیاده‌سازی تربیت اقتصادی و نقش آموزه‌های «رساله حقوق» و «صحیفه سجاده» در رفع این موانع ضروری است.

منابع

قرآن کریم

- اسماعیلی، محمدجواد (۱۳۹۱). رادیو و ضرورت ترویج سواد اقتصادی، ماهنامه صدای جمهوری اسلامی، ۱۰ (۵۹)، ۱۱۴-۱۲۱. <https://ensani.ir/fa/article/339688>
- ایروانی، جواد (۱۳۹۱). اخلاق اقتصادی از دیدگاه قرآن و حدیث (چاپ ۲)، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- ادیب، یوسف؛ ابراهیمی هرستانی، اصغر؛ رضاپور، یوسف؛ و طغیانی، مهدی (۱۳۹۵). بررسی مبانی دینی الگوی مطلوب برنامه درسی تربیت اقتصادی مبتنی بر اقتصاد مقاومتی. فصلنامه رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۰ (۳۶)، ۵۷-۴۱. https://www.rahyaftjournal.ir/article_46878.html
- باقری، خسرو (۱۳۸۲). نگاهی نوبه تربیت اسلامی. (جلد ۱). تهران: انتشارات مدرسه.
- بنی‌اسدی، رضا؛ و غفاریا، فاطمه (۱۴۰۱). سبک زندگی اسلامی در اقتصاد خانواده با تکیه بر کلام و سیره امام سجاده (ع). <https://civilica.com/doc/1712169>
- پیغامی، عادل؛ و تورانی، حیدر (۱۳۹۰). نقش برنامه درسی اقتصاد در برنامه تعلیم و تربیت رسمی و عمومی دنیا، ارائه یک برنامه عمل برای یک برنامه درسی مغفول. فصلنامه نورآوری‌های آموزشی، ۹ (۳۷)، ۳-۵۲.
- <https://www.noormags.ir/view/fa/keyword>
- جمعی از نویسندگان (۱۳۸۹). اصول فقه (جلد ۱). قم: مرکز اطلاعات و اسلامی.

جوانشیر، عباس؛ و بیانی، محمدحسین (۱۴۰۰). اصول تربیت اقتصادی و اشتغال زایی برای فرزندان با محوریت سبک زندگی اسلامی، دومین کنفرانس بین‌المللی دین، معنویت و کیفیت زندگی، تهران.

حرانی، محمدبن حسن (۱۳۸۴). *تحف العقول*. (چاپ ۵). قم: مؤسسه نشر اسلامی.
خلیلیان اشکذری، محمدجمال (۱۳۸۱). *فرهنگ اسلامی و توسعه اقتصادی*. قم: مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام‌خمينی (ره).
خمينی، روح‌الله (۱۳۸۵). *صحیفه امام* (جلد ۲۲). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام‌خمينی (ره).

رجائی، محمدهادی؛ امامقلی‌زاده، سعید؛ رضوی، حمیدرضا؛ رجائی، هاجر؛ و هاشم‌پور، محمدامین (۱۴۰۳). گزارشی از اخلاق و مفاهیم اقتصادی در رساله حقوق امام سجاد (ع).
<https://civilica.com/doc/2239746>

رساله حقوق (مجموعه آثار امام سجاد). مقدمه و پژوهش سید محمدباقر موسوی همدانی. (۱۳۹۴). قم: انتشارات دارالحديث.

سیدی، بتول؛ و احمدی، پروین (۱۳۹۸). تبیین عناصر برنامه درسی تربیت اقتصادی در دوره آموزش عمومی. *مطالعات برنامه درسی*، (۱۴). ۵۵-۴۴.

<https://www.magiran.com/paper/2112086>
شادفر، حوریه؛ و نیلی، محمدرضا (۱۳۹۶). بررسی میزان توجه به شاخص‌های اقتصادی سبک زندگی مبتنی بر توسعه اسلامی-ایرانی در محتوای برنامه درسی دوره ابتدایی و شیوه آموزش معلمان. *رویکردهای نوین آموزشی*، (۲) ۱۲، ۳۹-۶۲.

<https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=360371>
شریفی‌اسدی، زینب؛ و ناصح ستوده، منیره (۱۳۹۴). تحلیل گفتمانی اقتصاد مقاومتی در سیره امام سجاد (ع) با تأکید بر صحیفه سجادیه. *کنفرانس جهانی افق‌های نوین در علوم انسانی، آینده‌پژوهی و توانمندسازی*.
<https://civilica.com/doc/485879>
صحیفه سجادیه (۱۴۰۱). مقدمه و تصحیح: سید محمدباقر موسوی همدانی. قم: انتشارات دارالحديث.

قرائتی، محسن (۱۳۸۶). *معاد. اصول عقاید*. تهران: مؤسسه فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
قندهاری، آزاده؛ مهرمحمدی، محمود؛ طلایی، ابراهیم؛ و فرجی دیزجی، سجاد (۱۳۹۸).

- بررسی تطبیقی تلفیق تربیت اقتصادی در برنامه درسی دوره ابتدایی در کشورهای اسکاتلند، چین و استرالیا و ارائه دلالت‌هایی برای تربیت اقتصادی در ایران. تعلیم و تربیت، ۳۵(۳) (پیاپی ۱۳۹)، ۷۷-۵۹.
<https://sid.ir/paper/87660/fa>
- کشانی، مهدی (۱۴۰۳). گونه‌شناسی و مدل‌یابی اقتصاد قرآنی و دلالت‌های تربیتی آن برای تربیت اقتصادی. اقتصاد/اسلامی، ۲۴(۹۳)، ۶۴-۴۱.
doi: 10.22034/iec.2024.2025712.273
- کیانی، معصومه؛ و خداپنده‌لو، رؤیا (۱۴۰۲). بررسی ابعاد معرفتی مفهوم قناعت از منظر صحیفه سجادیه. فصلنامه علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۱۲(۲۵)، ۷۹-۹۸.
doi: 10.30497/esi.2024.246052.1759
- لطفی، محسن؛ و علیان، زهرا (۱۴۰۰). بررسی تأثیر وضعیت فرهنگی اقتصادی خانواده در کسب مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان دوره ابتدایی در دوران همه‌گیری کرونا. هشتمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی، تهران. مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۱). بحار/الانوار (جلد ۸). بیروت.
- محمدی‌پویا، فرامرز (۱۳۹۷). تبیین سیره تربیتی امام سجاد در صحیفه سجادیه با تأکید بر سند تحول بنیادین. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت، ۲۷(۴۲)، ۲۷-۵۳.
<https://www.sid.ir/paper/243363/fa>
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۰). فلسفه اخلاق (چاپ ۸). تهران: انتشارات صدرا.
- مکارم‌شیرازی، ناصر (۱۳۹۷). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.
- منصوری، خلیل (۱۳۸۶). قرآن و نقش شناخت در عمل انسان. سایت قرآن و عترت.
- موسی‌زاده، زهره؛ عظیم‌زاده اردبیلی، فائزه؛ و صنعتی، فاطمه (۱۳۹۴). کاربری مؤلفه‌های حوزه توزیع تربیت اقتصادی در نظام آموزش و پرورش مبتنی بر آموزه‌های اسلامی. مجله علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۳(۵)، ۲۰-۶.
- doi: 10.30497/edus.2016.57797
- موسی‌زاده، زهره؛ و صنعتی، فاطمه (۱۳۹۶). تبیین مؤلفه‌های تربیت اقتصادی براساس آموزه‌های اسلامی. دو فصلنامه تربیت اسلامی، ۱۲(۲۴)، ۷۳-۹۷.
<https://www.magiran.com/paper/1679128>
- مؤمنی‌راد، اکبر؛ علی‌آبادی، خدیجه؛ فردانش، هاشم؛ و مزینی، ناصر (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج. اندازه‌گیری تربیتی، ۱۴(۴)، ۱۸۷-

۲۲۲.

مهدوی کنی، محمدسعید (۱۳۸۷). مفهوم «سبک زندگی» و گستره آن در علوم اجتماعی.

تحقیقات فرهنگی ایران، ۱(۱) (پیاپی ۱)، ۱۹۹-۲۳۰.

<https://sid.ir/paper/433894/fa>

مهرمحمادی، محمود؛ و فرجی دیزجی، سجاد (۱۳۹۷). تبیین اهداف اقتصادی دوره ابتدای

در ایران مبتنی بر سنتز پژوهی. مطالعات برنامه درسی، ۱۳(۴۸)، ۳۹-۶۲.

<https://www.magiran.com/p1945681>

مehجور، حمید (۱۴۰۱). تربیت اقتصادی در نظام معیار اسلامی از منظر قرآن کریم. قرآن و

<https://civilica.com/doc/1706860>

علوم اجتماعی، ۲(۴)، ۸.

میرمعزی، حسین (۱۳۹۱). نظام اقتصادی/اسلامی و مبانی اهداف، مبانی رهبری و اخلاق.

(چاپ ۲). تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

نراقی، علی محمد (۱۳۸۹). شرح رساله حقوق. (چاپ ۲۵). قم: انتشارات مهدی نراقی.

وفائی، رضا؛ فضل‌اللهی قمشی، سیف‌اله؛ و طالعی فرد، احمد (۱۳۹۶). بررسی میزان توجه

به ساحت‌های ششگانه تربیت سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در کتاب‌های درسی

مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی. فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۲(۲)،

doi:10.29252/qaie.2.2.131

۱۳۱-۱۵۴.

هاشمی، محمود (۱۳۸۱). ویژگی‌های اقتصاد اسلامی. مجموعه مقالات فارسی دومین مجمع

مطالعات اقتصاد اسلامی. زیر نظر محمد واعظزاده خراسانی. مشهد. آستان قدس رضوی.

Amagir, A. Groot, W. Maassen van den Brink, H & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economic Education*, 17(1), 56-80.

Bradley, P. (2019). Integrating sustainable development into economics curriculum: A case study analysis and sector wide survey of barriers. *Journal of Cleaner Production*, 209, 333-352.

Butcher, J. (2017). The educational value of political economy. Publications of the American Economic Association. 6, 465-502.

Faulkner, A. E. (2017). Financial literacy education in the United States: Exploring popular personal finance literature. *Journal of Librarianship and Information Science*, 49(3), 287-29.

Henning, M. B., & Lucey, T. A. (2017). Elementary Preservice Teachers' and Teacher Educators' Perceptions of Financial Literacy Education. *The Social Studies*. doi:10.1080/00377996.2017.1343792

Kang, R. (2007). Pk-8 preservice teachers' intentions to teach economics: An

- application of the theory of reasoned action and the theory of planned behavior. Doctoral dissertation, Texas A & M University.
- Kirsch, S. W. (2014). An analysis of the efficacy of financial literacy education for elementary school children. MSc. thesis, California State University, Fullerton.
- Lusardi, A. (2019). Financial literacy and the need for financial education: evidence and implications. *Lusardi Swiss Journal of Economics and Statistics*. 155:1. doi:10.1186/s41937-019-0027-5
- Patton, M.Q. (2015) *Qualitative Research & Evaluation Methods: Integrating Theory and Practice*. Sage Publications
- Pristiani, R., Wahyono, H., Witjaksono, M., Nirbito, J. (2021). Study of Economic Literacy Level Among Primary School Students. *Elementary Education*, 20(1), 1408-1413, doi: 10.17051/ilkonline.2021.01.143
- Salemi, M. K. (2005). Teaching Economic Literacy: Why, What and How. *International Review of Economics Education*. doi:10.1016/S1477-3880(15)30132-8
- Siegfried, J. & Meszaros, B. (1998), Voluntary Economics Content Standards for America's Schools: Rationale and Development. *The Journal of Economic Education*, 9(92), 139-149.
- Tiongson, Erwin (2003). Income inequality and redistributive government spending. IMF Working Paper, No. 03/14.
- Young Kim, C. (2000). Comparative study on economic education: Korean and Japanese school, <http://www.NIra.Jp/publ/review/2000/spring/pdf/>
- Zeegers, Y., & Clark, I. F. (2014). Students' perceptions of education for sustainable development. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 15(2), 242-253.